

Нотатки мандрівника

(Уривки з подорожі по Франції)

„Як німці та по-французькі заговорили“ так малось на думці дати оглав цій розвідці, але тому, що ми вже умовилися обійтись без них — цей важний нарис буде без назви.

Як відомо, ще задалегідь світової війни, Франція точила зуби на Ельзас-Лотарингію, що в свої часи раз таки належала до Франції, та що цю країну 1870 — 71 р. забрала знову таки до себе Німеччина. Одним словом, Франція зазіхала на „свій“ Ельзас, як Німеччина зазірала до інших територій в самій Франції та в колоніях.

Після війни Франція таки „визволила“ бідну Ельзас-Лотарингію з-під німецької кормиги й прилучила до себе (відомо всім, що Антанта — це - ж „ненька“ всіх поневолених націй — тому частка Антанти — Франція — мусила визволити цю країну з-під німецької „неволи“). Адже хіба то дивно: в Ельзас-Лотарингії мешкає аж до 10% французького населення, кілька відсотків інших племен, а решта німці.

Після цього вийшло так, що два мільйона німців опинилося під Францією (всього в цій країні поверх двох мільйонів населення). Правда, для Франції трохи дивним здається, що ельзас-лотаринці не розуміють по-французькі... Та не лише не розуміють, а молоді салдати ні в зуб не втнуть навіть французьких термінів команди. Французькі філологи хитають головами й нарікають, мовляв, як-то німці спаскудили бідних французів? Ойначе дідусі, бабусі й татусі та мамусі ельзас-лотаринців припускають, що то певне через їх німецьку породу. Взагалі тут якесь непорозуміння: по всім ознакам виходить, що ельзас-лотаринці французи; бо німці люблять пиво, а ці п'ють вино, німецькі жовніри мали сірий одяг, а ці тепер мають блакитний та ще й з куховарськими піржками на головах, а німці в кашкетах... Німці доять молоко з коров, а ці з кіз. Вся біда лише в мові та в сердитих і досить одвертих репліках цих „не розумних“ ельзас-лотаринців про те, що їм не личить бути під Францією, бо які-ж вони французи, коли вони німці... Чудася! Отже „плебісцит“, за якого вирішала справу Антанта, виявив, що ельзас-лотаринці французи... І чого ото вони хочуть? Невже знову мати свої німецькі школи, щоби продовжувати ненькину мову? Чудний нарід. Вони повинні бути гордими, що по-французькі навчаться, а деякі вже й заговорили... Правда заговорили так, що парламент цілих два тижні бився вирішити щось, та так і не вирішив. Страсбург (Страсбург складається з корнів німецької мови штрассе — „вулиця“ і бург — „містечко“) „столиця“ цієї країни — тепер по своїй етнографічній назві у французькій географії зветься теж Страсбург...

До християнської ери ця країна звалася перша Германія (Germania prima). Як бачите ця країна ще здавна належить до Франції...

Коли переїжджати зі Страсбургу до Парижу, можна завше мати приємність бути свідком веселих розмов по-між ельзас-лотаринцями та парижанами (відомо всім, що по цих дорогах їздять здебільшого французи, опікуни Ельзас-лотарингії та ельзас-лотаринці, що тепер мусять здавати свої податки до Парижу...). Веселість ця полягає в тому, що ельзас-лотаринці завше чомусь нападають на французів за їх силувану крадіжку Ельзас-Лотарингії, а опріч того чомусь гудять французький демократизм, що не дає можливості їм самовизначитися й зновузприєднатися до Німеччини... Французи-опікуни в таких випадках починають „викладати історію“ цієї країни та дорікати ельзас-лотаринців за невдячність свого визволення... Ельзас-лотаринці на це дають інші історичні справки та заявляють, що французами таки їх ніколи ніхто не зробить, що це було-б противним їх істотности, та що вони таки знову, хоч крути хоч верти, а приєднаються до Німеччини.

В таких випадках — французи-опікуни необережно кидають в повітря, що тут пахне німецькими марками — і ельзас-лотаринці, розуміючи чим це їхне, замовкають. Тоді „торжествує“ французький демократизм... а ельзас-лотаринці вигукують: „Vive la France!“

Таким чином, ви їдете з Чехії до Франції спостерігаючи різні пасажиrowі видовища. Переїжджаючи Германію, де потягова чеська бригада змінюється на німецьку, ви помічаєте, як відразу в потязі настають інші порядки німецькі, чеська байдужість до вагонів і пасажирів переходить до уважності, як та уважність переходить у злість... Можливо, що злість та не безпричинна, бо-ж ваші вагони дріботять як розхитана таратайка, а сміття не заміталось з самої Праги... Є тут на що злитися тим, хто не звик до такого „порядку“, а коли візьмете під увагу, що німецька бригада повинна здати французам „все в ісправності“, то уявляєте, як то повинні німці злитися. Як тут у чорта доглянеш, коли в час руху, і чомусь то, як-раз на німецькій території, десь повипадають з вагону шиби, обірвуться тормозові кишки чи одчахнеться яка дверина з купе...

Хто, скажуть, винен?

— Німці... Це, мовляв, умісне вони, таке роблять з чесько-французьким потягом...

Одначе ми-ж знаємо „ретельність“ і чесність володарів Германської Держави... Тому не буде дивним, що на якійсь станції потяг затримується на пару годин, доки німецькі жандарми не позбирають зо всіх пасажирів вагону певної суми на починку тої шиби, чи дверей, не підчинять їх і не пустять потяг далі, щоби через який перегон проробити теж саме...

Хто кого „об'ягорує“: — чи чехо-французи німців, намагаючись за їх рахунок підчинити свої пасажиrowі потяги — чи німці тих, справляючи попсоване за рахунок пасажирів, так щоби на французькій

території двері знову одпали, або та сама шиба вискочила... Ясно лише одно: інтернаціональні пасажирів від цього мало мають прибутку й прибуток напевне лишається на німецьких залізницях...

Та врешті ви добираетесь до французької території.

Сумних німців заміняють веселі французи. Весело перепускають вас через митницю, паспортний огляд... Безжурно насвистуючи, механічно трахкають печаттю по вашим паспортам, совісно приглядаючись до тих, що не мають чеської обкладенки (бо чехи можуть без візи їздити до Франції, як і французи до них: приятелі, нічого не зробиш!) і швиденько занотовуючи на окремий папірець тих, хто має паспорт з написом на обкладенці „Пролетарі усіх країн, єднайтеся!“

Це, брат, вже не Німеччина, де за всяку тобі соринку гей, гей, що буде...

Тут собі сидиш на (таких, правда, як і скрізь) вузьких сидіннях, розгортаєш свою їжу й „ніщо-же сумняшесь“ смітиш апельсинними, яблуневими шкаралупами, ковбасними шкірками, огризками під ноги собі й сусідам.

Тебе, для веселости, підтримують сусіди, сусідки... За годину, другу, вже всі ходять не по підлозі, а по шкаралупах, огризках, бичках... Шкаралупами вам муляє там чим сидите... Шкаралупи у вас на колінях, куди безжурно шурляє веселий дідок з племінницею, що снідають візаві... Взагалі ви їдете без жадних там зауважень і думок про якусь охайність... До вас зазирає, в час подорожі, кілька раз веселий кондуктор, — жартівливо запитає, чи нема кого тут, щоб доплатити за квиток, мовляв, може забув хто взяти на станції. Одночасно чвиркне з-під люльки вам під ноги...

А коли ви витрете хусткою його частину харкання, що одірвалася і попала вам на коліно, та ніяково з телячою усмішкою відповісте, що ви їдете випадково не тим шляхом, як по квитку значиться, він сяде коло вас, або нема місця — навприсядки, — вицягне свою зайорзану квитанційну книжку зі скрюченими краями, напише вам квиточок на 10 — 20 франків штрафу чи доплати й zarazом розповість пару цікавих анекдотів...

Ви весело заплатите, щиро насмієтесь з його гумору, а він ніби шкодуючи, що мусить розлучитися, так-же весело кивне вам вітання й наспівуючи „американське „Пікаділлі“, пританцьовуючи, почвалає далі, до других купе...

Сумна, зелено-сіра Німеччина липилася ззаду. Її змінила сонячна, „весела“ Франція.

Хоч ще й не прибрано й не заглажено рівчаків, кучугури — колишніх бліндажів та зруйнованих кам'яниць — наслідків не так давно минулого світового бойовища — краєвиди Франції мимохідь навівають українську пісню гаїв, степів, ланів.

Пахне Гоголем і „Полтавою“, тільки замість „тиха українська ніч“

„Весела Франція вночі,
бо стогнуть вдень там сукачі...“

Імпровізацію залишимо нашим поетам, побувавшим там...

Веселий і прекрасний її Париж.

Не дарма він став синонімом краси якого будь міста чи куточка, що претендує на красу. Не дарма на цій красі спекулювали цілі віки й для захисту його підбурювали самі кам'яні серця; не даремно в нім самім п'ятисотлітня будівля „Нотр-дам“ („наша дама“ — так звуть парижани „матір божу“) за всі часи революцій не згубила й сантиметру шкля чудової краси орнаментованих вікон.

Ця зовнішня краса Парижу з оздобленими будинками, зірко промінними вулицями, з бульварами, садами басейнами, парками, прикрашеними симетричними тумбами, статуями, та вазерунчастими ліхтаревими стовпами... — Все це подібне на чудово прибрану кімнату смаковитого знавця краси й симетрії.

Він захоплює приїзжого глядача, він втягує в себе кожного, хто має вільний час, хто не потребує міркувати про завтрашній день...

Не даремно російська буржуазія мала собі Париж за резиденцію постійного перебування для розваги.

Він дає таким — все, що потрібно.

Не на вітер вигадана балаганна пісня наших петрушок:

„В Париже, в Париже, в Париже хорошо;

Нам с тобою, Ванюха, побыть там не грешно!“

Тепер російську буржуазію замінила американська.

Світова війна дала можливість сидячим американцям побувати в Парижі, а заборгування Франції Америці додали ще щільнішого зближення кредиторів з дебіторами. Тому не дивно, що, — як правдиво пише Вера Інбер, — Париж весь „робить і пристосувався до смаку американської буржуазії“. Ними заповнені всі готелі й вільні квартири, ними заповнені всі кабаре „Раї“, танцюльки. Правда, американці не дуже намагаються пристосувати себе до французьких звичаїв і мови — за те Париж пристосовується до них. Поволі він американізується, починаючи од звичок до мови... бо конкуренція — двигун торгівлі...

Але Париж має й околиці, де люди не помічають цієї краси й веселости, він має цілі табори сімей, що розташувалися по незручних, півтемних будинках родинні зернята тих, що в свої часи були закатовані, знищені в часи великих революцій, в часи останньої боротьби пролетаріату за комуну...

Як не намагалися протягом півсотки літ знищити всякі ознаки великого початку боротьби — все-таки вони лишилися, вони зберігаються навіть в музеях, чого сами володарі їх не знають. А сотки тисяч тих, хто працює на це веселе місто, знають кожен куточок, кожен камінець, де бризнуло кров'ю великих борців... І ці ознаки впливають мимохіть навіть на тих, хто нутром не переварює цієї борні. Хіба не диво, що Ілля Еренбург, цей парнасовець, постійний одвідувач „Ротонди“, той, хто на світ дивиться з точки зору „наплювати“;

„моя хата з краю“; „я всіх ненавижу й усіх люблю“ — він написав: „Люльку комунара“?... Хіба ті мітральєзи, що переховуються в „Музеї Інвалідів“ — Наполеоновському пам'ятнику — як зразок минулої техніки Франції та її побідоносної міці — хіба вони не нагадують собою знищених десятки тисяч комунарів... А вкриває і мітральєзи іржа... Хто може поручитися, що вона не є наслідок забризканої крові тих, кого в упор перед дулами розстрілювали ці мітральєзи...

А чудесні малюнки полководців, маршалів, епізоди величких боїв знаменитих пієрів, хіба вони не записані в історію класової боротьби, хіба вони не читаються сотнями тисяч, мільйонами французів...

І все-ж це тут, в Парижі, в знаменитому музеї інвалідів, — орелі мілітаризму великої Франції...

Тут не допоможуть ні величні храми з єгипетськими гробницями Бонапарта, ні тисячерічні обеліски, виставлені на показ всім на Конкорді — ніякі замовчування й замазування іншими красотами „Лувра“ очей тих нащадків, що лишилися, що годують, що дають велич Франції.

А ці нащадки час-од-часу дають про себе знати, вони все збільшуються...

Луїза Мішель, учасниця Паризької Комуни, похована на кладовищі ле-Валуа. Ле-Валуа — робітничий район.

Роковини її припали (1/II) в чудовий соняшний день. Десятки тисяч робітників висунуло на вулиці. Червоні прапори, з радянськими золотими, зірками кумачовими хмарками вкрили голови пролетарів... Тисячі рушили по погано мощених вулицях околиці... Гучно залунав „інтернаціонал“ під проводом самого композитора його музики старенького Дегіте...

Вулиці запружені людям — не видно початку — нема кінця...

Ось змовк великий гімн і інші шерехи підхопили „Louise Michel et le drapeau noir!“ (пісню присвячену Луїзі Мішель).

Кожну перехресну вулицю оточують кінні й піші блискучі поліцаї.

З другого кінця вулиці, де покрутилася демонстрація, чути: „A l'un de nos grands amis“, що через невисокі будинки змішалося з паралельною групою величної „Terre et liberte!“

Середина демонстрації вже йде через площу, з якої розбіжні вулиці оточені жандарами-велосипедистами. Навшвидку йде групування серед демонстрантів і, несподівано, згруповані хористи, гучною гармонією, що розтинала серце, душу — залунала по-російськи „Эй ухнем!“ Остовпіло все навкруги... На віках очей демонстрантів заблищали кристалеві росинки...

Задні шеренги проходячи повз близьких нерухомих жандармів в такт хору тисячами голосів гримнули: „Ми Совет!“ і покотилося через всю демонстрацію, підхоплене кожною сотнею в кінець...

„Ми совет!“

Малі дітки, що брали участь в демонстрації, на плечах своїх батьків, погрозливо кивали своїми зціпленими кулачками у бік поліцаїв...

Вони теж відчували темну силу своїх класових ворогів...

Кілька старечих, вже німечних дідусів — комунарів, паризької комуні — гордо йшли серед цих тисяч, а їх добрячі суворі очі блищали вогниками електро тітрів: „Наша справа ще виграється“.

Деякі з них, бадьориші, несли червоні китайкові квітки й листівки...

„На агітацію“ ласково промовляв старечий комунар, підставляючи кружку для заплати за продану квіточку, листівку...

Цвинтар Ле-Валуа не міг вмістити всіх демонстрантів... І довго майже до вечора проходили шеренги по його доріжкам, щоби дати честь могилі Луїзи, як запорука до виконання її великої справи боротьби за комунізм.

Наскільки багате французьке, а паризьке зокрема, робітництво на історію своєї боротьби, своєю силою, настільки бідне воно матеріально, як взагалі в кожній країні, поневоленій капіталом. Те саме, що й у Німеччині, робочий люд затиснуто в рямці машини, що витискує з них прибуток. Різниця лише та, що там воно стиснуто одверто в поліційні пазури, тут — же ці пазури прикрито демократичною мантиєю. Протягом десятиліть цей демократизм створив традиції, в'їдливу бактерію труїв організм, психологію громадян. Поскільки психологія Німеччини не дозволяла не лише робити, а й думати; тут психологія направлена „демократизмом“ у бік думання й балаканини, але не більш. Ця можливість дала вилазку: — в чім справа? „Можеш собі говорити, що хочеш, а чи хто буде тебе слухати — інша річ“.

Тому не диво, що французи надзвичайно чемний, говорливий нарід, готовий до послуг і т. п., одним словом, джентльменистий, гострий на слівце, каламбур, веселощі. Цьому сприяє сама гарна природа Франції, цьому сприяє „демократизм“...

Не забудьмо, до Франції що-року зафрактовується сила робочих рук з-по-за Франції, без знання мови, звичаїв і, таким чином, сполучення... Французький селянин в деякій мірі є збутчик свого продукту чи в сировинній, чи сурогатній, чи готовій формі. Отже, все це до купи взяте є в деякій мірі декаданс, а не ренесанс розвитку. Тому не дивно було, що й страшна війна, що гнітюче одбилась на всі шари французького громадянства, не могла бути стимулом до сподіваного...

Але така вже політика. Це не входило в мої завдання. Тут сказано було лише міркування дилетанта літератора на теми, на які йому вряд чи варто ставити діагнози...

Франція останніх часів немає ще класової пролетарської, як ми звемо, культури. Та культура доки що розвивається на стінних газетах у формі писання памфлетів, звісток і віршів на коліні, на шматочках паперу та виліплювання їх в... уборних, іноді по цехах. Правда тут нема нічого дивного. Пролетаріят Франції ще не в силі утворити зі своїх кадрів своїх культурників, вчених, літераторів. Вони заповнюються з шерегів інтелігенції.

Хіба дивно, що Анатоль Франс був другом робітництва, або Анрі Барбюс є письменником пролетаріату. Та таких можна сказати раз, два й кінець.

Зрада з боку культурників і ватажків була так рясна за весь час, що робітництво просто зневірюється в них (не забудьмо Бріанів — друзів і ватажків робітництва, на спинах яких ті досягнули „становища“).

Хіба буде дивним отже, що сотні часописів (а їх у одному Парижі до 500), всі видавництва, письменство — це слуги капіталу — тих фраків, про яких так влучно сказала Інбер.

У Франції можна мати твори чи в формі письменства, чи художності або іншого мистецтва — для всіх верств, починаючи од сенатора-вченого й через клерка та базарну торгівку до проститутки; а для пролетаріату (не кажу про пролетарські) їх нема. Тут не згадується про одиниці Барбюсового типу чи Окутур'є, що є невеличким явищем.

З видавництв пролетарських маємо газету „Юманіте“ (головним чином) та журнал „Клярте“.

Як характерне явище для французьких умов „Клярте“ заслуговує уваги, щоби спинитися на його історії. Воно почасти характеризує взагалі історію розвитку пролетарської літератури у Франції поруч з розвитком комуністичного руху.

„КЛЯРТЕ“

Шляхи цього літературного об'єднання так зігзагчасті і такі криві в минулому, що потребують студіювання тих громадських взаємовідношень, на ґрунті яких виникла й росла ця організація. Так само цікаво, на якому ґрунті вона й зараз працює та її перспективи.

З часів минулого століття, коли почався великий розвиток промисловості й, таким чином, кристалізування пролетаріату, з часів, коли цей пролетаріат хотів забрати владу до своїх рук і героїчно боронив Паризьку Комуну, з часів, коли десятки тисяч комунарів було винищено, — в силу різних обставин розквіт був реформізм. Буржуазія зуміла насадити „демократизм“, а буржуазні ідеологи, а частково й реформісти, допомогли цей „демократизм“ прищепити масам і заповнити ним творчість.

Цей „демократизм“, так завзято оспіваний разом з буржуазією — соціалістами II Інтернаціоналу — допоміг в часи виникнення світової імперіалістичної війни запалити до бою й демократію Франції.

Але війна, як така, дала добру науку. Соціалісти II Інтернаціоналу були вщерть дискредитовані. Серед „демократії“ настало розчаровання.

Коли-ж виникла революція в Росії, а після того Жовтнева революція, гадалось, що й Франція, де вже народилися нові прагнення, зробить те саме.

Початок стихійних виступів був уже на фронті, де після невдалого, безглузкого наступу в *Chamin des Dames* (*Сенвте*) кільканацять полків вчинили бунт і пішли в тил (те саме зробила й одна російська бригада, що була в складі французької армії). Одначе, тил був не підготовлений і жандармерія швидко впоралася з бунтівниками. Кілька тисяч було вислано до Алжіру й, таким чином, початок стихійної революції було задушено.

В ці часи друковане слово соціалістів II Інтернаціоналу вже не мало того впливу й самі події, що назрівали, потребували иншого.

Інтелектуальні сили буржуазного походження й ідеології, що побували на фронтах і на власній шкурі дізнались про „демократичні“ змагання—теж повстали проти війни. Одначе, певної організації, певного творчого органу не було.

Тоді Раймону Леферу (один з марксіських інтелігентів, який розумів лозунг „з імперіалістичної війни створити громадянську“) кинув клич до організації „Арак'а“ (спілки бувших військових) і їх органа—газети „Клярте“.

Найлівіші з соціалістів того часу, як Ваян Кутюр'є, Жорж Бруєр, Анрі Барбюс приєднуються до його заклику, й ця невеличка група взялась до засновання організації „Арак'а“—організації бувших військових та „Клярте“—їх газети. Коли взяти на увагу ті часи „демократичного“ й „соціалістичного“ впливу—то це вже був бунт бувших військових. Таким чином виникла газета „Клярте“ („Світло“), виникла організація „Арак“.

Часи 1917—1919 р. р. відзначаються психологічним переломом у лівих груп французького громадянства й соціалістичної партії. За ці роки „Клярте“ розвивав велику діяльність по шляху освідомлення військових і робітничих мас, пропонуючи соціальну революцію. Скрізь засновуються групи „Арак“ і „Клярте“. Активні сили „Клярте“ концентруються біля масової роботи в „Арак“.

Гадалося, що через неї можна буде підготувати перший етап революції. В цей мент до активної роботи в „Клярте“ пристають нові інтелектуальні сили молоді, виходців з буржуазії, що в наслідок війни порвала зі своєю класою і стала на шлях соціальної революції—як Берньє, Фур'є й инш.

Одначе, специфічний французький демократичний соціалізм не дає далі розвинути подіям у тому ж напрямку, хоча в самій соціалістичній партії вже й назрівав перелом в бік комуністичних доктрин, класової активної боротьби.

До „Клярте“ за період з 1919 року припадають нові й нові соціалістичні елементи, що були захоплені новими ідеями, новою течією. І в той час, як активніші товариші—вже комуністи, займаються безпосередньою роботою в масах в „Арак'і“,—„Клярте“ поволі переходить до рук тих нових сил, що ввійшли в останні часи. Таким чином, з 1919 року лінія „Клярте“ починає викривлюватися й навіть набирати протиреволуційного напрямку. З органа, який народився для класового освідомлення мас, для пропагування соціальної революції—нові керівники—вже створили цілком протилежний часопис. На ті часи він має вже склад: Ляцко, Цвейг, Дюмель, Мурель, (англієць), Скуд (бельгієць) Сіріл, Тольєт, Колен, Анатоль Франс, Ромен Ролан.

Як видно, склад самий різноманітний — од художника слова, що прийняв революцію, як необхідність, — до публіциста, що йде реакційними шляхами й навпаки.

Цей склад „Клярте“ в своєму коаліційному угодовстві називав „Клярте“ органом „інтернаціональної думки“ (швидче — органом балакани різно класових інтелігентських елементів).

Нове „Клярте“ вже пропонує банкет в честь Вільсона, а один реакціонер, Шарль Рішель, пропонує кляртовцям 1000 франків й помешкання, лише-б вони не згадували добрим словом „бандитів“ Леніна й Троцького... (це було певне в бік Анатолія Франса). Поволі „Клярте“ починає звертати на себе не аби яку увагу всіх реакційних елементів, що намагаються зовсім його перетворити в свій орган.

Тому не дивно, що всюди по Франції й навіть в Америці, Бельгії то-що починають організовуватися групи „Клярте“ аналогічного напрямку (інтернаціональної всекласової думки)... Для характеризування цих груп варто навести приклад, що одна з них ставить доклад на тему: „Пітагор, як Кляртист“... Як видно, „Клярте“ стає збіговиськом самого різноманітного характеру елементів — од люмпен-анархіста-поета до бульварного письменника-буржуа й фігляр.

Тоді старі кляртевці повертаються назад до роботи в „Клярте“ й починають боротьбу в самій організації.

„Клярте“ й кляртевські ячейки першої організації замість стати ячейками Комінтерну, — звелися до збіговиська буржуа. Тому почалась завзята боротьба за очищення „Клярте“ від намулу й зміни самої головки.

1920 — 1921 р. р. — проходять в цій боротьбі. Перед напором великої упертої групи старих кляртевців — починають з „Клярте“ втікати ворожі елементи.

В 1920 році помирає Лефер і старі кляртевці в йому гублять свого ватажка й ідеолога.

Не забудьмо, що в ті часи революційнотворча Франція, як і активно революційні сили не мали ні звідки жадної підтримки й ідеологічного керування. Тому не диво, що деякий час старі кляртевці серед більшості ворожого елементу нової формації — кілька часу топчаться на місці. Існування Радянської країни дає їм нової сили. Вони беруться за лінію інформації в „Клярте“ про Радянські республіки, про хід Пролетарської Революції.

В 1921 році викидаються останні „нової формації кляртисти“ й старі кляртисти в кількості трьох осіб посідають „Клярте“.

Від тепер почався новий період, період відродження напрямку „Клярте“, ліквідації народжених груп „піфагорових кляртистів“ та зарекомендовані за роки 1917 — 1919 опінії про „Клярте“ й борги.

В 1921 році до складу „Клярте“ входить новий тов. Дензол (Парижанин) і ці кілька душ робітників починають реорганізацію.

Почалась методична боротьба з ліквідацією всюди по Європі й Америці (навіть Бразилії) — „Кляртевців“.

Кілько осіб (Кутер'є, Фур'є, Парижанин, Барбюс, Марлен Марко) цілковито віддають себе справі „Клярте“. Від тепер „Клярте“ змінюють з Тижневика на двохтижневий журнал. В листопаді 1922 року

В. І. Ленін шле кляртевцям листа, в яким коротко пояснює необхідність боротьби й завдань, що стоять перед революційним пролетаріатом.

Це дає нові сили „кляртевцям“ і вони починають боротьбу проти „соціалістичного французького духу, щоби перевести Ленінову лінію в складних фантастично дивних французьких обставинах (хто знає ці обставини, тому ясна ця постанова справи. А обставини дійсно фантастично складні).

Нам в Радянських республіках, де ми маємо всяку мить відповідні джерела ідеологічного виховання, де ми маємо відповідні компетентні установи, де ми маємо практичну школу революції, де ми маємо вже иншу вироблену психологію, — де ми маємо пролетарську республіку — нам дивним здається таке положення. Але тут, де йде ще деференціяція мас, де демократизм переплутався з соціалізмом, Мартовським, Спінасовським марксизмом та чисто буржуазними ідеологами, що труїть мозок трудящих — тут в цих обставинах надзвичайно цінно мати корективи чи ідеологічну лінію, щоби йти нею до наміченого шляху. Тому й коротенький лист Леніна дав директиву кляртевцям на довший час.

Класифікуючи нашу літературу у Франції — можна обмежитися короткою характеристикою їх творців.

Клярте: Анрі Барбюс — романіст, відомий всім художник слова, пацифіст, в складних демократичних умовах не одривається од пролетаріату й своєю творчістю дає натиск молодим письменникам до нового змісту творчости.

З роману переходить до наукових творів в художній формі (історія праці од початку світа до майбутнього).

Ваян Кутюр'є — письменник-публіцист — і критик комуніст.

Донзел (або Моріс, Парижанин) новеліст-прозаїк, ряд реалістичних оповідань „Революція на селі“ полеміст, критик. Переклав Маяковського, Буніна, „Добродій із Сан-Франціско, знавець руської, української мови.

Пауль Фур'є — мистець слова, політичний етюдист (голова і руки редакції Клярте Мадлена Маркс — молода романістка новелістка („Жінка“ й ин. твори), намагання в белітристичній формі виявити проблеми сім'ї й індивідів класів громади.

О'Кутур'є — художник імпресіоніст, ілюстратор.

З робочих письменників варто одмітити, хоч ще й не оформлених, Марсель Геля та Люї Поля.

В свій час близьких класової творчости, але що разом з більшовизацією Клярте одійшли на свої шляхи такі письменники як Др. Ромель, (песиміст), Жан Берньє, Ланке, Леон Мусінан (кіно-творець), Мартіне (що перейшов на драмат. творчість) — аля Толеровського напрямку, Жуо (Ромен-Ролановський дух, „трагічні дні“ *Ze x Tage*) Леон Базальзет, Жорж Тальблок, Жувер і ин., що мають притулок в журналі „Европа“.

Тут оминається розгляд групи Моната (Росмеєр, Далягорд, Гадапеш, Шамберлен) синдикалістського напрямку, що почала видавати публіцистичний журнал „*Ze revolution proletariene*“, а також сотки мистців — для мистецтва бульварної літератури.

У нас перед молодими митцями слова розкинуто оракула чи вивчати мистецтво заходу чи оминувши його — творити нове? Дехто кидає фрази — „захід заходом, а ми й самі впораємося“; дехто застерігає: „неможливо, вивчаючи форми, не захопитися й „нутром“ тих речей, що вивчаються“...

Тут варто навести приклад з Японії, що перехоплює абсолютно все європейсько-американське і влучно, непомітно для ока пристосовує до своїх японських обставин, звичок і т. п. Це буржуазна цивілізація так перехоплює іншу буржуазну без зміни змісту, а лише зовнішніх форм.

Без вивчення минулого — неможливо накреслити майбутнє й шляхи сучасного. Без вивчення ворога побити його вдається лише випадково, а не завше. Без вивчення віками накопиченого людського хоча-б і буржуазного досвіду, що випадково пристосовувався до буржуазних умов неможливе накреслення певних шляхів на сьогодні, як і на майбутнє.

Але вивчення того всього повинно йти під зором досвідченого класового розуміння, а те розуміння повинно бути не делетансько-наукове, а переконуюче, розумове, нутряне. Без цього не допоможе вивчення минулого, як безсиле, кволе буде й розумово-нутряне класове без вивчення минулого, чи сучасного чужого, але накопиченого віковим досвідом.

Тут варто повчитися у Захода. Кожен мистець, раніш ніж чим стати досконало, вивчає шляхи своєї галузі — й коли він осягне те, коли до того у нього є ще й „нутро“, він осягне свого; — ні — він до кінця віку буде випробовувати себе в декламації, роздачі продажу кустарно-зроблених на шапірографі творів в знаменитій паризькій „Ротонді“, навіть коли-б він писав ультра-буржуазні речі для буржуазних видавництв...

Буржуазія потребує мистецтва для об'єгорування чи насолоди мас в своїх інтересах. Коли-ж це буде халтура, коли воно буде не художнє (а художнє все те, що сприймається масами — попит), в залежності від ступенів розвитку їх — сановники, робітники, фермери й інші шари — буржуазія не дасть розвитку такому „талану“... Тому не диво, що Париж є притулок для тисячів таких невдачників, що не змогли при своєму найвищому бажанні послужити буржуазії — зробитися їх письменниками... Тому їх мамою стає „Ротонда“.

Для чого-ж ми повинні розводити халтуру, делітанство, нецтво?

Мистецтво є величезний чинник виховання мас в широкому розумінні цього слова.

Для цього, щоб виховувати, не можна бути неуком в своїй галузі виховання. Бо неук не може навчити, а лише затлумачити.

Ми так багато наговорились з серйозними речами, що час перейти й до відпочинку.

Дивна штука. Чому парижане протягом десятиліть при звичаєні до чужоземців, ще й досі не гублять до них інтересу. Не лише урядовці, скажемо, жандарми та шпики, що цілими півдесятками роз-

заявивши рота стоять проти дверей Радянського посольства та любуються хто входить і виходить, а й приватні громадяни. Тобі абсолютно не буде сумно ні в таверні (столовці), ні в вагоні, ні в крамниці, ні в готелі — ніде. Особливо в таверні. Ви неодмінно будете увагою ввічливих французів — ціла таверна буде гадати якої ви національності, який бравий лейтенант або каменяр стане неодмінно конферансьєм, і почнуться здогадки; будуть перечислені всі нації, крім, звичайно, вашої, а коли ви врешті весело назоветесь — тут почнуться згадки: хтось неодмінно що-будь розповість з приводу цього й ви станете приятелем всіх одвідувачів таверни. Наколи вам випадково захочеться смаженої цвітної капусти, а ви забудете, як її звуть по-французьки (або забудете, коли вивчити мову, вивчите меню), — вся таверна візьме участь розгадати що-ж то ви хочете.

Будуть перераховані всі страви, перейдуть до здогадок, хтось почне врешті малювати, щоб може малюнком напасти на ваше бажання. І коли третє або п'яте обідаючих простигне, та буде кожним випито по дві три зайвих порцій гарного бургунського, або просто білого слащавого (звичайно за їх власний рахунок) — врешті хтось натрапить на назву бажаної вам страви. Тоді веселости не буде кінця. Кожен з них радісно зітхне, бо врешті вам одгадали що хтілося... Вам неодмінно залишать на будуче ваші місця, а коли в певний час ви з'явитесь — кілька десятків обідаючих вас зустрінє радісним: О! А! Добрий День!

Ви згадаєте Німеччину — де ви можете прожити цілі роки й нікому абсолютно не буде до вас діла, а як захворієте, то господар позвонить до пункту й коротко передасть: „заберіть“, „захворів з кімнати № 9“. Згадаєте ви й площу на Зоо, коли ви щойно прибули до Берліну й ставши на роздоріжжі коло поліція, спитали його:

— „Де Йоахімшталлер штрассе?“

А доглядач порядку, подивившись у книжечку, коротко відповів вам:

— „Такої вулиці в Берліні нема — й одвернувся до виконання своїх обов'язків — догляду порядку... Коли ви трохи постоявши й поміркувавши, знову запитали його:

— Так Йоахімшталлер штрассе тут-же по плану, — він приємно усміхнеться й промовить:

— А! Йоахім — шталлер штрассе? Оп вона! і натисне при тім на а, яке ви оминули при першому запиті... й ткне пальцем просто перед собою на довгу вулицю з Зоо...

Якщо ви приїдете до Франції й вам прийде на думку замість того, щоби практично удосконалювати свої знання французької мови, її теоретично зміцнювати, вам неодмінно радиться піти до книгарень і придбати або захопити з собою „практичний порадник французької мови“.

Для зразку чудесної теоретичної практики з таких порадників тут наочно доводиться їх необхідність для кожного мандрівника. Особливо, коли це ділова людина.

(За відсутністю українського, все одно навожу з російського).

- а) Взагалі практичні розмови.
— Он поломал себе руку и вывихнул себе ногу.
— Первый любовник мне не понравился.
— В этой пьесе много слов в сторону.
— Занавес падает.
- б) Туалет.
— Поднимите просто волосы и воткните мой гребень с жемчугом. Он в шкатулке с драгоценностями.
— Подайте мне мой корсет і зашнуруйте меня покрепче.
- в) Як захворієте то маєте.
— Я получил тяжелую, заразительную, внутреннюю болезнь.
— Я вижу еще два зуба, которые начинают портиться. Я вам советую их немедленно запломбировать.
— Боже! Нет ли средства, чтобы его сохранить?
— Не отчаивайтесь из-за этого.
— Я вам вставляю челюсть.
— Покажите язык. Пульс ваш неровный (учащенный, слабый) и язык очень обложен.
— Во всем теле, особенно в груди и в крестце, у меня такие сильные головные боли.
— Вы измерили себе температуру?
— Вставьте градусник, пожалуйста.

Тільки не треба помилитися, при цьому — куди вставити...
Як бачите — практичний порадник — хоч куди. Без нього людина буде, як без рук...

Лувр — світовий мовчазний інститут (музей) краси й історії культури од вавилонського царства до XX століття.

Щоби досконало дослідити його треба не тижні, а місяці, роки. Тут є чому повчитися, хто вивчає історію культури людства, а особливо історію розвитку і ледарства пануючої класи.

В свій час, ми говорили вже про Дрезденську Галерею. Тому нема нам рації спинятися в цьому на Луврі. Ми можемо вихвалитися тими світовими творами, скульптури, малярства і їх творцями, що залишили нам у Луврі свої цінності; ми можемо з піною у рота доводити:

„Е, мовляв, що там не кажеш, а минула мистецька культура далеко вища од сучасної“; ми можемо годинами й днями тут простоювати проти Джіоконд, Рубенсових ренесансів, веселих революцій Делякруа; проти Венери Мілоської; ми можемо насолоджуватися красою всього багатства художности, але відбитку великих подій людствам принаймі Франції, що багата на них, ми не знайдемо...

Тут можна дослідити розвиток мистецтва і його боротьбу за форму — реалістів з романтиками, ренесанс свого часу в усій своїй величчї форми.

Відчуєте різні школи: французьку з класичним її представником — Делякруа й іспанську з Мурільо, й голандську з Рембрандтом, фламандську з Рубенсом та ранішими італійськими з Мікель-Анжело й Тиціаном.

Правда, красу Венери Мілоської ми можемо побачити й на лихтаревих венерчастих фігурах паризької опери... — що тхне льохом всередині.

Проте, техніці, формі — тут є де повчитися. Лувр є неоцінимою оселею для дослідників минулих культур різних народів, стародавніх часів і епох, зразковою лабораторією техніки й вивчення стилів — для метців, особливо малярів (всіх гатунків) і гарною насолодою позіхань тих, про кого йшли розмови в циліюрі...

Шустрий хлопчисько підмайстра розважав розмовами кучеряву дівчину.

— Ех, у мене приятель, так той монархіст — фашист...

— А ви? лагідно питає пацієнтка.

— Я — ні, я не співчуваю їм. Хоча, я не маю нічого проти королів... Хай собі йде на царство. Поганий буде, — чик голову — й нема... Занятно!..

Великі майстри й тут спродавали свої талани тим, хто був цілі віки гнобителями мас.

Ну, занятно, ну чудесно, ну прекрасно, ну солодко!

Але хіба краса тільки для того існує?

А особливо, коли вона відбиває ще певний клас, певні шари, що були й є паразитами людства...

Візьмемо обкладенку, малюнок ілюстрованого журналу Парижу, це щоб побачити ту красоту... А то-ж творять учні великих майстрів, академики світової академії.

Лувр оминув епохи великих подій Франції, Лувр — зберіг в собі культуру, що збирали Наполеони, Медічі. Лувр не визнає Маратів, ні навіть Робесп'єра, як не визнають їх володарі, вчені та знавці культури сучасної бріяновської Франції.

Годі, бо почувається, як наших местців починає карьожити, шокірувати така некультурність.

Ей — га! А воно так!

Роден — революціонер форми і, дехто каже, змісту в скульптурі. Він, мовляв, був в загоні в буржуазії і щоби залишити людству пам'ять про свою „революційну“ школу — „купив“ палад, та й лишив після смерті Франції, як свій музей (так-то зневажала його буржуазія, що він зміг купити палад і їй залишити свій музей...).

Чудасія. Революція в мистецтві й Роден!

Дев'яносто відсотків творів Родена є еротичні комбінації в скульптурі.

Дійсно, до його ще ніхто не наважувався так майстерно двома-трьома мазками давати думку, символ і зміст пиматочку мармуру, гіпсу, камню.

Але прогляньте Лувровські, Рубенсові та Дрезденські красоти — перенесіть їх в імпресіоністичну форму в скульптурі — і вам твори Родена.

Прекрасні, краса роботи, величність талану, сміливість думки. Але хіба цю красу, сміливість думки (що інші ховали) та величність

талану виявляється лише в формах еротичних комбінацій та прийомів фізичної насолоди...

„Мислитель“, „Башта праці“, — краса задуму.

Величність! Одначе ця невиразна велич не повинна вже надто перехилати келих діферамбів у бік класової революційності.

Перед творцем було надто багато історичних і наочних матеріалів класової революційності, щоби спинитися на башті й мислителі. Хай пробачать мої колеги в моїм гріху непереборщення того що в. Цим не малось на думці зменшити велич великого майстра революціонера в скульптурі.

Його школа повинна викувати нові шереги наших класових революційних скульптурів.

І вони вже є.

Париж, як і вся Франція — край несподіванок, диковин і експансивності. Ці несподіванки мають глибоку історичну основу, але яку мало хто перспективно обосновує.

Будували Лувр — вийшов врешті музей; будували ейфелеву башту для прикраси виставки — вийшла світова радіо-башта, королівським сікли голови, а в честь імператорів будували гробниці, а Робесп'єрам, Маратам — навіть де в музеї не залишили якої будь пам'ятки. Чомусь Дантону поставили пам'ятник... Будовано каземати, а врешті вийшло міністерство фінансів...

Історія Т'єрів плете побрехеньки, що комунари були дикуни.

А підчас паризької комуні — комунари знаменитої „Нотр-Дам“ красу архитетурної і орнаментної умілости перетворили в „Музей Розуму“. А культуртрегери Франції потім віддали його для спекулятивної експлоатації манахам.

Сьогодні Бріанні є провідники пролетаріату, а завтра дивись вони вже мають на грудях королівський герб...

Найцікавіше це те, що в часи імперіалістичної війни прихильниками комуністів були навіть сановники. Звичайно, зараз вони разом з Клемансами та Пенлевами...

На Жак-Каямо вузенькій вуличці кварталу романтичного Парижу „епохи Дюма“ примістилася редакція і все видавництво „Клярте“... Щоби дати повітря цьому тісному, старовиною будованому району, щоби дати простір світлу й повітрю в нім... де скупчилася сила різних ател'є, підприємств — почали руйнувати деякі будинки, й вікна Клярте дивляться до величезної стіни — на якій ще залишилися сліди східців, крокв, залізних притолоків од зруйнованих сусідніх будівель... Ця стіна вся обліплена всяким брудом, старими вже заплітими афішами, пилякою, що дощем перетворена в зашкаруплу грязюку...

Краєвид з вікна Клярте чудесний...

Цей краєвид люблять кляртевці.

— „Це алегорія, задумливо з добродушною усмішкою пояснює Морис... Як ота стіна — так і наше французьке суспільство... Тільки-но почнеш чистити його... Доки зчиштиш низ стіни од бруду й перейдеш до середнього або верхнього шару бруду аж дивись знизу знову поналіплювано, понабруджено такого, що хоч знову починай знизу, не кінчаючи гори...“

На розі є таверна Жак-Каямо. Власне вона без назви — тому її і прозивають по назві вулиці...

Ми там цілими днями просиджували з товаришами, бо вона якраз з боку видавництва редакції.

Цілими днями од ранку до вечора там мовчазно, як скелі, просиджувало двоє апашевого вигляду суб'єктів... Один з них первісно іспанського вигляду з лопатчастою чорною борідкою, мов скам'янілими очима пронизував кісточки, в які безперестанку грали вони один проти другого.

— Хто вони є?

— Це постійні партнери в кістки.

— Невже вони тим і живуть, що ото обігрують один другого?

— Хто його зна. Тільки це безперервні гості таверни. Але бояться їх нічого. Бачите наші розмови на них зовсім не впливають... Та і взагалі тут не диковина чути самі різноманітні розмови... Ви-ж знаєте, що у Франції про все можна балакати, абсолютно про все... Тільки не робити, про те що балакаєш.

В цьому всі хитрощі демократії. А про тих граків. Хай вони тисячу раз будуть шпиками, жадної біди вони не принесуть...

„Демократизм“ балачок і писанини тут до того звівся, що на його не звертають жадної уваги.

Нічого не буде дивного, коли завтра в яким будь часописі (а їх півтисячі, тому мусять конкурувати в сенсаціях) з'явиться замітка, що міністр украв півміністерства. — Думаєте це зробить яке вражіння... Нічого подібного.

Взагалі, для Парижа і Франції нема „вражінь“, бо вся вона є цілковиті вражіння...

Це цілковита оперета, якій ніхто не вірить, що воно є чи було, але цікава з боку задоволення (хоча Фрейд і відкидає по своїм науковим дослідом і ставить це по-за принцип приємності).

В парламенті наробив шуму депутат соціаліст Спінас (час-од-часу для веселости буржуазія випускає їх з інситуаціями). Він такого наговорив про Радянські республіки з „цифрами й документами“ в руках, що коли-б ми не місяць тому прибули ми, що звикли вірити своїм газетам і то наївно могли-б повірити його брехням (як-же француз не повірить).

По запрошенню однієї з газет довелося давати нам інтерв'ю з приводу цього.

Там спростовувалося нами всі ці нісенітниці і в різкій формі нападалося на інситуатора, як на провокацію і т. п.

Правда газета дещо переплутала й ще більше підкреслила провокацію депутата.

Ми сподівалися що за таке можуть вислати.

Як-же нападати якимся мандрівникам на депутата і майже прозивати провокатором?

За переплутаність деяких даних нашого інтерв'ю (що тичилося головним чином упушення деяких фактів по національному впитанню й розвитку культур то-що) ми напали на редакцію.

Але редакція нас заспокоїла:

— Не турбуйтеся — це не має значіння. Головне щоби сказати,

що виступ депутата була брехня й провокація, а що до подробиць, то це не грає ролі. Тут звикли подробицям не надавати значіння.

В однім часописі було вміщено портрет Сталіна, під яким підписано, що то Томський, при чому дано йому такий титул, що не існує в СРСР.

— Ну, чого ви дивуєтеся, ображався наш приятель француз... Тут під портретом Пуанкаре підписують що Макдональд, або під Бріаном, що то Спінас — і на це ніхто не звертає уваги... головне щоби портрет був, а що там під ним написано, жадного значіння не має...

Після цього хіба дивним буде, що ви попадаєте на площу Біржі й чуєте крики божевільних...

Спочатку вам здається що тут десь хтось помер і сила народу ридає, а деякі неvigласом скиглять... та поруч ніби йде весілля й п'яна орава горланила різноголосі тости... Все це змішується в якусь вар'яцьку кокофонію і вам стає не по собі... Але прийшовши до пам'яті ви чуєте, що гам цей несеться з величного палацу — Біржі. У вас одлягає од серця і ви простуєте до цього будинку.

Мов рої комах купами, отарами здичавілих чорних баранів — лізуть люди один на другого — через голови, по-під ногами... вигукуючи і простягаючи до середини купи руки...

Розіп'яті візирки, розхристані сорочки, розметені комірці і злізли на спину краватки — все це мечеться, шибарщить, пролазить, штовхає, борюкається, а спітнілі розпатлані й лисі голови мотаються мов манекени... Пекло! — Дантовське пекло сьомої стадії пригадується у всій своїй красі...

Це ті, хто заповняє реву, бари, танцюльки, джаз-бандовські льокалі, парламенти, елегантні салони, шикарні нічні кабаре... Але там вони краса кравецьких мод Парижу, з обличчями, руками, рухами, інститутів краси — і виразами — повних чемности, елегантности...

Це тут вони божевільні... Бо йде розпродажа акцій, спекуляція на неіснуючі (Грозненські) копальні, Гельферихсадевські заводи... Це тут йде розпродажа самовизначення Китаю з його приісками. Це тут регулюється (європейський) ринок світових колоній... Це тутправляють життям людства, це тут керують парламентом вільної Франції...

Але не пошкодуйте часом і загляньте до парламенту.

Картина біржі стане перед вами в повнім вигляді лише з тою різницею, що тут не пишуть крейдою на дошці і цифри не вискакують в електричних рамах, що цифри фігурували там, а тут безперервна балаканина лайка й опереточне змагання...

Чорні візитки, що заповняють осліпці — ніколи не бувають спокійні, їх володарі, по звичці біржі, комусь погрожують кулаками, на когось божевільно кричать, хтось з кимось схопиться за петельки... Ціла зграя центральних „курток“ кинулися до невеличкої купи блуз і, обліпивши їх мов віялами, махають руками, топчуть ногами; фраки, візитки, метушаться поміж осліпцями, зграйками наскакують на передсідателя, на безжурного юнака в блузі, що стоїть за кафедрою, заклавши руки в кешеню й іронічно усміхається вниз до фракної

зграї... А там зверху бочоночок у сурдуті з гарбузиком на плечах, підвівшись над промовцем, махає руками, калатає дзвоником, дмухає до свого гарбузика хусткою, верещить, падає в крісло, знову підводиться, мотає руками, гукає... А в залі гармидер, гам і шумовиння чорних чмелів, жуків...

Це вирішується вже два тижні справа, чи висилати до папи представника від Франції чи Ельзас-Лотарингії.

Як бачите страшенно важна справа...

Мусить-же вибалакатися орава.

Наївно якось запитали добродушного робітника, чому-то ваших депутатів так мало в парламенті, адже вас така сила.

Він усміхнувся й відповів запитом:

— Були там? Бачили? — Ми люди діла. Багато не хочемо посилати. Так для орієнтації пару, другу... Там місце чорнополим... Хай ще трошки попустують... Ми собі щось инше утворимо, ніж парламентську оперетку...

Підвелася з землі чудесного парку залізна рупа Ейфеля й зі спіленою в куладі дулею простяглась до неба.

Дивний, Величезний Париж Ейфеля. Мов сажні зложені березових дров зучунав будівлями по-над Сеною, по-між парків, садків.

Ось звідци на весь світ можна кидати червоні проміння...

Як не знав Ейфель, що з його витвору вийде така чудесна радіо-башта, так певне не знає біржа, що гадають робітники Парижу дивлячись на цей витвір, що збудований їх руками.

Гарна штука вийде з неї...

Лише ночні тіні на фоні блакитно-рожевих проміннів ласкавої електрики, що красою уквітчали Париж, знають це...

Ілля Еренбург каже, що він ненавидить всяку релігію. А поскільки комунізм є теж релігія, він не може вклонитися йому. А от Рапапорт дивиться зовсім инакше. А зимовий випуск ленінської школи Монмартського району так ті зовсім по-Ленінські мають на це свої міркування.

От французький громадянин Х. Так той иншої думки. Колись до війни він був в „СПБ“. Там у приятеля залишив чемодана з білизною і костюмом. Війна і т. п. не дали можливості забрати йому добро своє. Тепер він іде до Союзного Консула й вимагає переслати йому речі...

А „О-во боргів з Росії“ назбиравши од торгових домів Рябушинських і К^о розписок про видачу суд під фабрики, копальні й инше майно (по засвідченню двох осіб) в часи французько-врангільського наступу ці розписки певне пред'явить СРСР для виплати.

Тільки деякі з цих громадян вночі (особливо коли дощить) хутенько присвічують лихтарика біля дверей консульства де напис:

Взагалі Париж — краса. Він навіть далеко кращий як на фотографічних знімках, — контра правилам фото-фіксації.

Шкода що тут не було: „А сосни гудуть, гудуть... Принаймні потім-би тільки ще більше зрозумів красу лиманських полювань та наших автобусів.

Сказано більш про Германію, ніж про Францію. А треба було навпаки. Це пояснюється або тим, що завше на початку у всяку річ вкладається більш енергії ніж в кінці; а може й тому, що Франція потребує окремого дослід, оскільки тут тільки почасті захоплено Париж, або вона не має за що зачепитися...

Отже, хай читач вибачить, що тут не розповідано про засідання комгуртка та виключення з членів песиміста; про водопровод і вино та про Гавр і більшовизацію; про бульвари й кар'єри професорів мистецтва; про один постамент і нову архітектуру; про дадаїзм у французькій літературі та журнал „Ерос“, про улюблений стиль нових художників та автомобільні гонки; про молодого депутата-комуніста Доріо та втічку до Парижу польських громадян роду Радзивил, про колишній кордильєрський і Якобинський клуб та улюблене вікно Анатолія Франса, про Е. Золя та американські банки в Парижі; про фоксдрот та лисицю з „Chambre des deputés“; про величезні кінозали рандеву та як робітники навчили ленінізму одного професора марксиста; про те, як французький робітник дістав м'ясного кулішу, квиток на танцюльку та про Юманіте, газету французького пролетарія, про елісейський палац та флій-фляп; про дипломатів і огородинство; про радянського дослідувача професора профілактики, що ніяк не міг добути візи на в'їзд до Франції та про сановників — поетів, про заробітну платню, профспілки та юнаків піонерів... Вибачте вже що омину тут і метрополітен та Ромен Ролана й газові баки...

Про все це можна домислитися й так, взявши установку загального тону французьких нарисів...

Поспоривши трохи з бельгійським консулом на тему „шпилечні уколи в залізо-бетонну гору“ — гайда через „визволений“ Ельзас на Страсбург...

Б. НЕЙМАН

Будова прилюдних промов Леніна

I

Як готувався Ленін до прилюдних виступів?

Це надзвичайно цікаве питання, на жаль, мало освітлено в нашій літературі. Дем'ян Бідний, промовляючи на з'їзді пролетарських письменників, випадково згадав про те, що Ленін перед якимись двома виступами накреслив конспекти своїх промов. Та, очевидно, це траплялось з ним зовсім не часто. І, приміром, Троцький у своїй відомій книзі розповідає, що Ленін обмірковував „заздалегідь свою думку до кінця, до останнього практичного висновку, думку, але не вислів, не форму“¹⁾. Взагалі на Троцького промови Леніна, очевидно, справляли враження імпрровізацій, певна річ, формальною своєю стороною. Будова промови залежала від аудиторії. Як слухачі могли чого-небудь не зрозуміти, промовець вертався до цього знову. Нехай страждала через це конструкція. „Та хіба промова існує для конструкції? Хіба в промові цінна яка-небудь інша логіка, крім логіки, що спонукає до дії. Найголовніша риса в Ленінових промовах, як і в усій його праці, це простувати до мети. Оратор не промову будує, а провадить до певного дієвого висновку“²⁾.

В цих увагах Троцького є багато цікавого й чимало цілком справедливого. Але дослідника ораторського Ленінового майстерства може збентежити таке питання: „Невже прямувати до мети йде в супереч з конструтуванням? Немов-би навпаки. Власне, прагнучи дійти до певного дієвого висновку, автор мусить так побудувати свою промову, щоб вона сприяла досягати кінцевої мети. Певна річ, Леніна не цікавила сама конструкція. Та обминути це питання він не міг. Бо-ж не кожна будова повинна бути конче штучна та вишукана. Ленінові, як промовцеві, звичайно, чужі були зовнішня блискучість та пишнота, що є здебільшого властиві людям трибуни. Правда, новіші дослідники його стилю відзначають подекуди цілком ораторські засоби в його промовах³⁾. Та проте в них найбільше є тверезого розуму й ділової стриманості. І от ці якраз риси помітно не тільки що до вибору слів, їх розподілу, тої інтонації, що її вгадуєш з них, але й у простій доцільній будові всієї промови в цілому. Бо чи думав-же Ленін про будову промов, як це каже Дем'ян Бідний, чи вона

1) Троцький „О Ленине“. Материалы для юношества. Ст. 126 — 7. Госиздат. Москва, 1924.

2) Ст. 127, 128.

3) Див. ст. Казанського в № 1 „Лефа“ за 1924 р.

часом сама виходить у нього, як про це зауважує Троцький, але заперечувати її однаково не можемо.

І от саме з цього боку Ленінове ораторське мистецтво досліджено не як-найменше.

Проте, з'ясувати це цікаво не тільки з науково-абстрактного боку, але й з насущно-життєвого.

Нам потрібно знати, як розподіляв свій ораторський матеріал Ленін, для того, щоб за його прикладом навчитися цього самим. Це буде корисно і справжньому промовцеві — йому зовсім не завадить збагатити свій досвід на Ленінові засоби; і кожному громадському діячеві, що робить доповідь на різних зібраннях і засіданнях; і педагогові, що вже через свої обов'язки є промовець; а над усе молодому агітатору чи комсомольцеві, що лише починає промовляти до великої аудиторії.

II

Для кожної прилюдної промови вступ є найменша, а проте й найважливіша річ. Наш власний досвід, а також вказівки теоретиків спільно говорять за те, що й погано почата промова може мати великий успіх і штовхнути аудиторію до бажаного нам вирішення. І, навпаки, з блискучим вступом промова може зовсім не вплинути на аудиторію й безсило розтанути в свідомості слухача ¹⁾.

Але все-таки вступ має для кожного лектора, промовця, педагога, агітатора величезне значіння. В своїй „риториці“ Аристотель каже „Передмова є початок промови. Це те саме, що в поетичному творі пролог, а для гри на флейті — прелюдія“ ²⁾. І стародавні промовці розуміли, які важливі ці прелюдії: вони заздалегідь, на всякий випадок, складали вступи до своїх промов. Розповідають, наприклад, що після смерти Демостена лишилося 50 невикористаних вступів. Звичайно, так ставитися до справи — це є формальність. Заздалегідь вигаданий початок обов'язково буде занадто загальний, абстрактний, погано пов'язаний з дальшою промовою. Сучасний теоретик ораторського мистецтва слушно каже, що вступ повинен залежати від змісту всієї промови, і складати його треба тоді, коли вже весь план готовий ³⁾.

Та проте це не міняє справи. Кожний, хто виступав, не раз відчув з досвіду, що зовсім не байдуже, з чого починати промову. І значіння вступу, переважно, суб'єктивне: його успіх, чи невдача, — це впливає найперше на самого промовця. А хто-ж з промовців не знає, що інколи залежить від настрою успіх цілої промови! Коструbate перше речення, невдалий перехід, непевна інтонація — все йде в розтіч: зникають потрібні слова, забуваш важливу думку, навіть голос несподівано глухне, блідне, в'яне... Звичайно, досвідчений промовець поборює неприємне почуття й перемагає себе, та краще цього уникати.

¹⁾ Цікаві вказівки про це розкидано в книзі Сергеїча „Искусство речи“. СПб. 1910 р.

²⁾ Аристотель. „Риторика“, ст. 183. Переклад Платоновой. СПб. 1894 р.

³⁾ Тимофіїв. „Речи сторон“, ст. 49, СПб. 1897 р.

Недарма той-же Тимофіїв радить гаразд обмірковувати вступи. Які-ж вступи в Ленінових промовах? Починав Ленін свої промови завжди надзвичайно просто, переважно без ніяких, властиво ораторських засобів. Здебільшого він зараз-же відзначав тему своєї промови, точно зазначивши, про що саме казатиме далі. Візьмім хоча-б його промову на II всеросійським з'їзді Політосвіти. Ось початок її: „Товариші, я хочу присвятити цю доповідь, чи, правильніше, цю бесіду, новій економічній політиці та завданням Політосвіти, як я їх розумію в зв'язку з цією політикою“. Це постійний тип його вступів. Ми найдемо його ще, наприклад, в доповіді Ради Народніх Комісарів на VIII з'їзді рад: „Товариші, я маю зробити доповідь про зовнішню та внутрішню політику уряду“¹⁾. Порівняємо ще відчит ЦК на VIII з'їзді РКП, доповідь комісії конгресу що до національного питання й т. и. Окремий приклад цього типу—це підкреслений розподіл теми на її частини, те що за старих часів називали *partitip*. Саме так починає Ленін відчит ЦК на IX з'їзді РКП: „Товариші. Перше, ніж почати доповідь, я повинен сказати, що доповідь я поділив, як це було на попередньому з'їзді, на дві частини—на політичну й організаційну“. Так само простий є інший Леніновий засіб починати промову, пояснюючи з якої причини є даний виступ, вказуючи на те, що саме спонукало промовця казати цю промову. Цей засіб ви знайдете в його вступній промові на I конгресі Комуністичного Інтернаціоналу: „З доручення ЦК РКП я відкриваю I-ий Міжнародній Комуністичний Конгрес“. Або ось вступ промови про партійну програму на VIII з'їзді РКП: „Товариші, згідно з розподілом тем, що про нього ми уговорились з т. Бухаріним, мені доручено з'ясувати, як дивиться комісія на цілу низку конкретних і найсуперечніших пунктів, що тепер для партії є найцікавіші“.

Подекуди, як засіб вступати подибуємо у Леніна цитату з промови іншого оратора. Промову на I Конгресі Комінтерну „Про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу“ Ленін починає так: „Товариші. Серраті сказав: „Ми ще не вигадали синсерометра. Це—нове французьке слово, означає воно інструмент, виміряти щирість“... і т. д.

Та інколи Ленін користувався засобами більше, так-би мовити, ораторського характеру. Він вмів, наприклад, підвищити настрій аудиторії. Таким вступом скупчувалось увагу аудиторії до даної теми, думки підготовувалось, щоб серйозно подумати над змістом дальшої промови. І, наприклад, хоч які важливі самі по собі ті положення, що їх висунув Ленін у своїй промові „Про натуральний продовольчий податок“ на X з'їзді РКП, та яскравості надав їм своєрідний початок: „Товариші. Питання про те, щоб замінити розподіл податком є найперше й найбільше питання політичне, бо головне в цьому є відносини робітничої класи до селянства. Постанова цього питання означає, що ми повинні відносини цих двох головних клас, від боротьби чи згоди яких залежить доля всієї нашої революції, додатково обмірковувати, я-б навіть сказав обережніше, правильніше,—зробити певний перегляд“. Ті самі, цілком ораторські інтонації згучать

¹⁾ Цитую за IV томом „Избранных статей и речей“. Издание „Моск. Рабочий“ Москва 1924 г.

ще в одному типі Ленінових вступів. Правда, це трапляється у Володимира Ілліча досить рідко, та часами він все-таки поступається своєю любов'ю до вступів конкретних і замість точно пояснити тему даної промови починає з якої-небудь загальної ширшої думки. Цим засобом розширюються рамки даної промови й ми зразу наче з якоїсь високости дивимось на далекі елементи сучасності. Але певна річ цей тип вступу не має тої зовнішньої ефектовності, що її він набуває в інших промовців. Замість того є відтінок стриманої діловитості. Для прикладу візьміть хоча-б Ленінову промову на всеросійському з'їзді освіти: „Товариші. Ми переживаємо один з найкритичніших, важливих і цікавих історичних моментів—момент, коли наростає всесвітня соціалістична революція“. Але ось вступ скінчено. Ленін починає саму промову. Він має два завдання: зробити так, щоб аудиторія пам'ятала його основні положення (тези); довести що ці тези є правильні.

III

Хто думає що перше завдання є легке, той помиляється. З експериментальної психології й нашого щоденного досвіду ми вчимося того, що пам'ять людська більшою частиною належить до графічного типу: легше сприйняти те що написано, ніж те, що сказано.

Ви написали—і вашу думку пам'ятають. Ви в промові виставили основну тезу—і її обов'язково забули. Добрий читач має два ока, вони вибирають в себе все, що бачать. Дуже добрий слухач має два вуха, що ними проходить все, що він чує. А досвідчені майстри слова це знають. Письменник вважає для себе—не повторятися. Людина трибуни повинна пам'ятати слова Сергеїча: „Стисла промова є небезпечна для промовця, і він свідомо буде повторятися, як-найчастіше. Звичайно, тут треба знайти якусь міру, щоб завдяки їй, аудиторія запам'ятала основні положення, але щоб повторення їй не надокучило. Тут уже справа в особистому такті й у промовцевій обережності. І друге: кажучи ту саму думку не можна повторювати її одним виразом. Треба поєднувати тотожність з різноманітністю. Тому й питання це трудне.

І Ленін умів подолати це нелегке завдання. Для прикладу візьміть його славетну промову на III з'їзді РКСМ. В ній він, між иншим, дбає, щоб аудиторія молода, що через молодість свою забуває, особливо запам'ятала основну рису комуністичної морали. Вчитайтесь в цю промову, вдивіться, як уперто прямує Ленін до своєї мети, як він всякими способами наче міняє ту саму думку, варіюючи словесний вигляд її.

Ось відповідні речення:

1. „Ми кажемо, що наша моральність цілковито підлягає інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша моральність походить з інтересу класової боротьби пролетаріату“.
2. „Для нас мораль є підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату“.
3. „Мораль це те, що дає руйнувати старе експлуататорське суспільство та об'єднувати всіх трудящих навколо пролетаріату, що

творить нове суспільство комуністів. Комуністична мораль це та, що послугує цій боротьбі, що об'єднує трудящих проти всякої експлоатації, проти дрібної власності“.

4. „Для комуніста мораль уся в цій скупченій солідарній дисципліні та свідомій пасивній боротьбі проти експлоататорів“.

5. „В основі комуністичної морали лежить боротьба за зміцнення та довершення комунізму“. Ми бачимо, як все в нових та нових формулюваннях у Леніна проглядає одна думка. То вона стискається в чітку та просту фразу (№ 2), то вона розсуває свої межі вільним потоком періодичної плавності (№ 3), то в щоденних та загальнорозумілих виразах двічі стукотить в пам'ять зібраних (№ 1) та инш. Слова, зазначаючи тотожні поняття, змінюються, наче перегукуються: „Мораль підлегла, мораль виводиться (№ 1), мораль послугує, щоб руйнувати — мораль послугує боротьбі, об'єднує навколо пролетаріят, об'єднує проти експлоататора“ (№ 3).

Або охоплюючи кілька різномісцевих висловів теми: об'єднання трудящих — солідарна дисципліна (№№ 3, 4), класова боротьба пролетаріату — масова боротьба проти експлоататорів — боротьба за зміцнення та довершення комунізму (№№ 1, 4, 5).

Той самий засіб варіювати, повторюючи тему, ми знаходимо в иншому місці тої-ж промови. Ленін хоче заскабити пам'ять молоді думкою, що її завдання полягає в тому, щоб вчитися. Ясно, що думку треба повторити кілька разів. І ось ми читаємо:

1. „Ви вчинили - б величезну помилку, коли - б поспробували зробити висновок, що можна стати комуністом, не засвоївши того, що надбало людське знання“.

2. „Коли нема ясного розуміння того, що тільки посідаючи знання культури, створеної всім розвитком людства, тільки перетворюючи її можна будувати пролетарську культуру — коли нема такого розуміння, нам цього завдання не розв'язати“.

3. „Комуністом можна стати тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять на знання всіх тих багатств, що її виробило людство“.

Наведені цитати цікаві ще й з того боку, як їх розташовано. Вони не є скупчені всі поруч, бо в такому випадкові вони були-б настирливі та втомлювали-б аудиторію. Вони розкидані по сторінках промови, з'являючись по різних її місцях¹⁾. Через те, а також і тому, що ця словесна форма дуже різноманітна, думка непомітно та легко проходить до свідомості та лишається там міцна й непохитна.

Та не тільки у відношенні до молоді вживає Ленін цього засобу. Він знає, що й до дорослих часом треба застосовувати цей метод педагогічного впливу. В своїй кінцевій промові на другому всеросійському з'їзді Політосвіти, що так і зветься „Обдурювання народу гаслами свободи й рівності“, Ленін висуває тезу, що буржуазна свобода — це брехня. Року 1921, коли промову цю було виголошено, думка ця була для багатьох ще несподівана.

Треба було зробити так, щоб вона, мов цях, угніздилася в свідомості. І ось Ленін не менш як десять разів на всі способи варіює

¹⁾ В ст. Леніна „Револуція й культура“ за редакцією В. Антекера й Н. Ма-йорського, ст. 102, 103, 104, изд. „Октябр. Мысли“. М. 1924.

цю тезу: „Свобода, коли вона суперечить звільненню праці від гніту капітала, — це ошуканство. Свобода, коли вона не підлягає інтересам звільнення праці від гноблення капіталу — це ошуканство“. „Кожна свобода є ошуканство, коли вона суперечить інтересам звільнення праці від гніту капіталу“ й т. и. Таким чином, крізь увесь відповідний розділ промови ¹⁾ рефреном, немов молот раз-у-раз вдаряв, згучить це слово „ошуканство“, при чому саме це слово стоїть звичайно на кінці фрази, а це збільшує її вплив на аудиторію.

IV

Та замало вчинити так, щоб ми запам'ятали тезу, треба її ще довести. Питання про засоби що ними користувався Ленін, доводячи свої тези та ширше — питання що до засобів диспутовання й надто заперечення, доведення, є надто широке та вимагає спеціального перегляду. До того, воно лише почасти доторкується теми, що нас цікавить тепер.

Тому лише кілька слів про нього.

Будова кожної промови диспутаційного характеру містить у собі два основні моменти: доведення та заперечення — усталення власного судження та знищення судження супротивника. Коли класичні ритори, хоча-б Цицерон за чітким порядком розміщували в своїх промовах обидва ці моменти, то не можна цього сказати про Леніна, що в самий химерний спосіб, в залежності від особливостей даної диспутації, розподіляв свій матеріал.

Що до доведення, то воно може йти двома шляхами: від тези до аргументації й від аргументації до тези. Ленін, звичайно, давав перевагу першій побудові, висуваючи тезу, він, педагог мас, перше над усе, цікавився чи зрозуміла ця теза. Скажемо, у промові на III з'їзді РКМУ він ставить положення: „Молодь повинна вчитись комунізму“, але що таке вчитися комунізму? Щоб теза була ясна, Ленін перше над усе відкидає неправильне її тлумачення. Перше з них те, що, мовляв, треба засвоїти суму знання, що є в комуністичних підручниках; друге, треба твердо знати комуністичні гасла. Відкидаючи ці звичайні розуміння тези, Ленін висуває своє: вчитися комунізму — це засвоїти стару культуру та перетворити її для потреб нового життя.

Отже, один з перших ланців у системі доказів Леніна — з'ясування тези. Другий — поділ її.

Ленін здебільшого не доводить того чи іншого положення в цілому. Він поділяє його на складові частини й уже потім оперує ними. Наприклад, в цій такій характерній промові на III-му з'їзді РКМ оратор висуває таку тезу. „Я повинен сказати, що завдання молоді можна було-б визначити одним словом: Завдання полягає в тому, щоб учитися“. Але зараз-же тезу промовець ділить на ці складові частини: чого вчитися та як вчитися. Такий самий поділ тези ми помічаємо в його промові на III з'їзді позашкільної освіти, в однім

¹⁾ В IV т. „Статей и речей“, ст. 99.

з кращих взірців ораторського мистецтва. Теза промови ясна з назви її: „Про ошуканство народу гаслами свободи та рівності“.

Спочатку Ленін говорить сумарно: „Ми говоримо та говоримо весь час у своїй програмі, в партійній програмі, що ми себе не дамо ошукати такими прекрасно звучними гаслами, як свобода, рівність та воля більшості, не дамо“.

Далі Ленін сам покликає аудиторію поділити тези: „Розбирайся, розбиратися треба“. І він починає це саме робити: „розбиратися почнемо із свободи“ й т. и.¹⁾ Потім, як закінчив з першим питанням, він звертається до другої частини тези: „Тепер од свободи я перейду до рівності“²⁾.

Взагалі у Ленінових промовах виразно помітний є елемент різних розподілів та перелічувань, елемент твердої логічності, що не ослаблюється від частого повторювання, час-від-часу збочення. Ці перелічування, ми помічаємо не лише в тезах, але й в доведеннях. Скажемо, в промові про партійну програму на VII з'їзді РКП він цілою системою аргументів доводить, що на Заході ще не відбулася диференціація пролетаріату від буржуазії. Ось ця система: 1) в Німеччині спартаковці змушені прийти до спілки „з німецькими тричі проклятими меншовиками - незалежниками“, що у Фінляндії процес „диференціації пролетаріату йде своєрідно, болючіше, ніж у нас“³⁾ і т. д. Або ось у тій- же самій промові перелічування аргументів до тези: щоб „збудувати комуністичне суспільство, треба прийняти до роботи всіх спеціалістів, бо: 1) хиби радянського апарату пояснюються некультурністю населення, а спеці піднімуть нашу культуру; 2) в Німеччині нема такого розриву між робітником і інтелігентом, це тому, що там робітник культурніший; 3) нам треба розвинути виробничі сили; 4) по- між самої інтелігенції є вже розкіл та потяг до більшості“⁴⁾ та інші.

Що до характеру самих аргументів, то тут Ленін, розуміється, твердо дотримує два основні правила⁵⁾. Справедливість аргумента має бути насамперед безсумнівна для аудиторії. Як-би хто-небудь, доводячи потребу навчатися в школі, покликався на те, що всі добре виховані люди, кінчали за давніх часів різні шкільні заклади, то це був-би аргумент переконуючий тільки для промовця. Звичайно, наведений приклад має слушність. Але схоже по степені логічності в житті спостерігається. Часто-густо й, розуміється, цілком інакше робить Ленін, що доводить важливість знання тим що без нього не можна збудувати нове суспільство. Такий аргумент має загальнопереконуючу силу⁶⁾.

Друге правило: аргумент має бути тісно зв'язаний з тезою. Адже буває так, що аргумент сам по собі безсумнівний, та не розбереш, яке він має відношення до даної тези. Уявім собі, що хтось, доводячи обов'язкову потребу навчання, заявив-би, що ось, мовляв, на

1) Ленин, избранные статьи и тезисы, т. IV, стр. 98 - 99.

2) Стр. 104.

3) Стр. 50 - 51.

4) Стр. 56 - 60.

5) Див. книгу проф. Поварнина, „Искусство спорить“, Ленинград, 1923.

6) Користуюся з промови на III з'їзді РКСМ.

Волзі 21 року був голод. Сам з себе аргумент безсумнівний: на Волзі справді був голод. Але яке це має відношення до школи? Ось то є розрив з тезою. А можливо, що у свідомості промовця звязок був: він хотів сказати, що наука поборе стихію, але тому треба було ділати послідовно і сказати, що школа дає знання загальні та технічні (розподіл поняття „школа“), що до царини знаннів технічних входять і сільсько-господарчі (новий розподіл) і т. и. В такий спосіб промовець підійшов-би й до голоду на Поволжжі, що, справді, в значній мірі, є наслідок нашої темряви. Певна річ, нема що казати про те, що цієї помилки, дуже у нас розповсюдженої, ми не знайдемо у Леніна.

Наприклад, він вказує, як важливо для нас використати кращі досягнення старої школи, посиляючися на те, що - ж і сам марксизм з'явився на засадах буржуазної науки.

Тепер про один окремий засіб його щось доводити. Инколи Ленін щось доводить формою альтернативу. Оратор не вказує аудиторії, що вона повинна зробити саме таке вирішення. Він пропонує їй вибрати з двох виходів, та саму пропозицію так сконструйовано, що нам не важко догадатися, як саме вирішить аудиторія. Ми вже згадували не раз промову на з'їзді позашкільної освіти, де Ленін сказав: „Селянин мусить вибирати: за вільну торгівлю хлібом — це значить за спекуляцію хлібом, це значить бути за свободу багатіям наживатися, за свободу йти до руїни та голодувати бідним; — чи за те, щоб здати лишки хліба за сталу ціну державі, це значить за спілку селян з робітниками для того, щоб цілком знищити буржуазію. Так треба вибирати“¹⁾.

Якщо Ленін дужий що до системи своїх доказів, то такий - же митець з нього що до заперечень своїм ворогам. Йому постійно доводиться знаходити брехню в гаслах своїх ворогів, хитру фальш, що їй ховається під благопристойну машкару. Це він робив різно. Инколи він вказує, наприклад, що доказ ворога не цілком вичерпує його-ж таки тезу. Есери настоюють, каже він, що склавши угоду з Антантою, вони не зробили злочину. Аргументація їх така: А ви, більшовики, хіба-ж ви не були в згоді з німецькими імперіялістами? А що таке Брест? А хіба Брест не є угода з імперіялістами? Ви погоджувалися з імперіялізмом німецьким в Бресті — ми погодилися з імперіялізмом французьким, — ми поквиталися, нам ні в чому каятися²⁾. Отже, зрештою їх доказ є, що вони вчинили точнісінько так, як і більшовики. Як - же відповідає Ленін на таке запевнення? „Уявіть собі, каже він, що вашого автомобіля оточують бандити й ставлять вам револьвера до виска, уявіть собі, що ви після цього віддаєте цим бандитам гроші та зброю й даєте їм поїхати цим автомобілем. В чім річ? Ви дали бандитам зброю та гроші. Це — факт. Уявіть собі, що инший громадянин дав бандитам зброю та гроші, щоб узяти участь в нападах цих бандитів на мирних громадян... Це також... угода. Я вас питаю: найдіть ви мені таку грамотну людину що не бачила-б різниці між цими угодами? Ви скажете: це певно кретин, як що дійсно найдеться така людина³⁾.

Далі Ленін пояснює, що більшовики за часів брестейського миру, були в стані людей які ледве-ледве відкупилися від імперіялістич-

1) Ст. 84. 2) Ст. 94. 3) Ст. 95.

них розбійників, що їх оточили. А есери склали угоду з Антантою, щоб вкупі грабувати. Що-ж це доводить? А доводить це те, що доказ ворогів не покриває їхньої тези, а тільки трохи її торкається, та й то в неважливому.

Це правда, угоду склали й більшовики й есери. Але-ж обставини, що в них складалося ці угоди, та самі ці угоди нічого спільного між собою не мають.

Інший Ленінів засіб що стоїть близько до попереднього, це вказати, що ворог намагається поширити значіння доказу. Європейська буржуазна демократія пишається зі свого політичного устрою: „Демократія це є свобода. Що може бути по-над свободу“. Ленін не заперечує, що це є важливе гасло: „свобода, не можна заперечувати, для кожної революції соціалістичної чи демократичної це є гасло дуже й дуже важливе. Навіть більше, Ленін підкреслює значіння буржуазної демократії, що скинула кайдани феодальної епохи“. „Те, що ви визнаєте свободу зібрань, це звичайно величезний поступ, коли порівняти з феодальним порядком, із середньовіччям, кріпацтвом. Та в цей доказ — свобода зібрань — що ним пишається буржуазія, треба внести ґрунтовну поправку, краще кажучи, обмежити його. Так, свобода зібрань це є добра річ. Та хто її використовує? Пролетаріят? Ні, бо будинки де можна збиратися належать буржуазії, а їй зовсім не вигідно організовувати робітничий люд. Таким робом, свобода зібрань, особливо в епоху російського демократизму типу Керенського це є свобода зібрань... для капіталістів. І як що порівнюючи з середньовіччям, це є крок наперед, то взагалі за наших часів „свобода зібрань“ для капіталістів — це величезний злочин проти трудящих, це є свобода зібрань для контр-революціонерів. Звідци контр-теза Ленінова. „Свобода зібрань, коли трудящі пригноблені рабством у капіталу і працею на капітал... це є ошуканство“¹⁾.

Отже, як ми бачимо, Ленін розкриває брехню ворожого тезиса, обмежуючи розмір ворожого-ж доказу. Свобода є, та не для всіх.

В цих засобах диспуту помітно ще одну характерну рису. Ленін не заперечує того, що є. Але він фактами, що їх старанно збирають вороги, дає несподівано нове освітлення. Особливо блискучий є один його спосіб щось доводити, коли він зброю поразки перетворює на зброю перемоги.

Троцький згадує, що в перший період революції Ленінові на митингах кидали: „Наші газети закрито“. — „Звичайно“, відповідав Ленін: та на жаль, ще не всі. Скоро закриють всі (бурхливі оплески). Диктатура пролетаріату в корні знищить цей ганебний продаж буржуазного опіуму“.

Отсими поверховими увагами обмежимо аналізу засобів будувати докази та заперечення в Ленінових промовах.

V

Перед кожним промовцем повстає ще одне питання. Це справа начеб-то й маленька, незначна, та про те кожен хто виступає, знає,

¹⁾ Ст. 98 та далі.

як часами важко її подолати й кожний промовець повинен заздалегідь це обміркувати.

Це — питання про те, як з'єднувати окремі частини промови до купи. Як пов'язати окремі елементи в одне ціле, як саме приєднати попередній пункт промови до дальшого. Низку цікавих відповідей на це питання ми подибуємо в Леніна.

Часто окремі частинки промови остільки між себе логічно пов'язані, що немає потреби з'єднувати їх спеціальними реченнями. Це ми спостерігаємо хоча-б в його „промові на з'їзді з приводу позашкільної освіти“. Один із абзаців закінчує він, вказуючи на те, що класа експлуататорів здається лише після завзятої борні, хоч і „буде різними хорошими словами прикривати своє панування.“ Ленін і має намір розкрити брехню цих „гарних слів“. Це здійснено в дальшому абзаці, що починається так: „Свобода зібрань, що може бути вище, що може бути краще за ці слова“. Спеціального переходу, як ми бачимо немає. Речення так міцно логічно пов'язані між себе, що окремий місток і не потрібний. Чи кажучи точніше, він є в нашій свідомості: „візьміть, наприклад свободу зібрань і т. д.“¹⁾ Іноді як-раз такі речення з'являються в промові й сціпляють суміжні частини. В промові на III-м Всеросійським з'їзді РКСМ один із абзаців він кінчає, вказуючи на те, що треба віддати свої сили спільній справі: „Тільки в тому випадкові, коли вони цією працею зуміють досягнути практичних наслідків, вони будуть комуністи“. А дальший абзац починається так: „Для прикладу візьміть працю на приміськихгородах“ (див. Революція й культура, ст. 115).

Інженерське мистецтво будувати спеціальні мостики яскравіше помітно у Леніна тоді, коли він підкреслює з'єднання й чітко позначає перехід з одної частини до другої. В тій самій „промові“ на з'їзді що до позашкільної освіти ми подибуємо низку таких переходів що об'єднують:

1) Від питання про оцінку того важкого й трудного періоду, що ми його тепер переживаємо й що неминуче є зв'язаний з революцією я перейду до иншого політичного питання, що теж часто-густо впливає в усіх дебатах і в усіх непорозуміннях.

2) Я вам пропоную тепер від сього прикладу перейти до порівняння Берестейського миру та угоди з Антантою.

3) Тепер від свободи я перейду до рівності²⁾.

Іноді ці з'єднання не так ясно визначаються, як в наведених прикладах. Але якщо уважно поставитися до тексту, то їх не важко винайти і звичайно корисно класифікувати. Інколи Ленін будує питайний перехід, і тоді, з'єднує абзаци спеціально приготоване слово з питайною інтонацією: „Селян є більшість, вони працівники й не можуть йти своїм шляхом? Через що? „Так кінчає Ленін один абзац своєї промови. Другий він починає з відповіді на це питання: „Якщо

1) „Избранные статьи и речи“ т. IV ст. 102. — До речи мовити Анатоль Франс вважав таке поєднання за найкраще: „Не вживали переходів. Найкращий спосіб заховати від читача момент переходу, це хутко зробити скок не розводячися довше“ (Брусон. Анатоль Франс в туфлях и халате. Перек. з французької Поляка та Губера, стор. 60. Москва — Ленинград, Изд. „Петроград“. 1925 р.

2) Див. т. IV „Статей и речей“, ст. 93, 95 і 104.

ви не знаєте через що — почитайте початки політичної економії Маркса¹⁾.

Крім того, в нього дуже розповсюджений перехід що можна було-б назвати вказуючим. Центральне слово „цей, це“, що вказує на попередні міркування, а само стоїть в реченні, яким починається новий пункт промови. В наведених зразках ораторського Ленінового мистецтва нам трапляються такі перехідні речення: „це міркування... я зустрічаю, коли пригадую газети, що я їх назвав“; „ми з цього зовсім не дивуємося; „я кажу, що це є економічна програма“ і т. д.

Таким самим чином можна знайти у Леніна ще переходи умовні (схема їх така: „якщо“, мова мовиться про вже відоме, „то“ — починається нова думка), часові („коли“ — „то“), кінцеві („і от покоління, що йому тепер 15 років“²⁾ і т. и. або: „і от ми кажемо: ми ставимо собі мету — рівність, як знищення клас“³⁾ і т. д.

VI

Тепер ще кілька слів про висновки в Ленінових промовах. Своєю простотою вони цілком відповідають всьому ораторському мистецтву Володимира Ілліча. Здебільшого той, хто виступає на трибуні, скупчує всю силу свого патосу якраз на кінці своєї промови; саме тут загострюють речення, щоб заскобити пам'ять аудиторії; саме тут закругляють думки, щоб викликати бурхливе захоплення. І як протилежність цього, хатньо-прості, невибагливі висновки в Ленінових промовах.

Троцький так каже про це: „Але ось промова наближується до кінця... Та не треба чекати того під'ємного фіналу, що вквітчує промову (що без нього, здавалось-би, не можна й зійти з трибуни. Іншим не можна, а Ленінові можна. У нього немає ораторського кінця промови, він кінчає роботу й ставить крапку“⁴⁾.

І дійсно, Ленін звичайно обмежується тим, що просто каже про кінець свого звертання до аудиторії. Ось, наприклад, останнє речення з його „Відчиту ЦК на VIII з'їзді РКП: „На цьому, товариші, я кінчаю свою доповідь“. Або в „Промові про партійну програму на VIII з'їзді РКП: „Ось, товариші, ті головні пункти, де я вважаю за потрібне кінчити“.

Так само часто Ленін в кінцевих словах підсумовує сказане й дає директиви для дальшої праці. Обидва засоби (підсумки й директиви) здебільшого бувають зв'язані, бо промови його переважно теж директивного характеру.

Інколи він висловлює директиви формою звичайного констатування: „Це мусить бути головним і основним в роботі кожного агітатора-пропагандиста, й коли він собі це засвоїть, тоді й успіх роботи його забезпечено: „Або рельєфніше: „Політику робітничо-селянської

¹⁾ Т. IV, ст. 113.

²⁾ „Революция и Культура“, ст. 117.

³⁾ Т. VI, ст. 102.

⁴⁾ Ст. 129.

влади й комуністичної партії треба провадити й надалі в тому напрямкові, щоб погоджувати пролетаріят і найбідніше селянство з селянством середнім¹⁾. Інколи до цих директив він додає побажання успіху: „Ось які завдання політосвіти в зв'язку з нашою новою економічною політикою, й мені хотілося-б сподіватися, що, завдяки вашому з'їздові, ми тут дійдемо більшого успіху²⁾. Кінець кінцем, він інколи підсумовуючи, разом з тим закликає виконати директиви: „Ми бачимо, що досвід боротьби навчив маси самим взяти до рук свою долю. Всі, хто справді, а не на словах, співчують народові, найкраща частина вчительства прийде допомогти, і це є для нас вірна заповідь в тому, що соціалізм переможе“³⁾. Останні приклади цікаві ще й тією стороною, що вони показують, як чуже Ленінові прагнення ефекту, будь-якого нажиму на аудиторію. Не „допоможіть“, а „найкраща частина вчительства допоможе“: не „досягніть успіху“, а „хотілось-би сподіватися, що“... не вигук (ораторська експресія), а спокійна епічна мова.

Це, звичайно, не доводить, що Ленін не міг промовляти яскравіше та барвисто. Як він вважав це за потрібне, то зосереджував силу студійного патосу на кінець промови й тоді речення складалося з мережі повторень однакових слів і з інших ораторських засобів, що ослаблюють емоціональний бік речення. Нехай буде нам за приклад „промова про працю на селі на VII з'їзді РКП“: „Це треба сказати відверто, що завдання ми зрозуміли, ми його поставили, й кажемо собі з усією надією, з усім знанням, з усією рішучістю: це завдання ми подолаємо і тоді соціалізм стане цілком непереможний“⁴⁾. Взагалі кожний кінець Ленінової промови, не вважаючи на всю діловитість, на всю простоту, згучить дужий впевнений тон з непохитною вірою в перемогу. Він то закликає до перемоги, то каже що він певний цього, то вказує умови, що з ними можна її досягти. Подаємо низку його кінцевих речень:

- 1) „Справа Соціалізму переможе“.
- 2) „Ми повинні, кінець-кінцем, вийти на правдивий шлях, що переміг-би ту некультурність, ту темряву, те дикунство, від яких нам доводиться весь час страждати“.
- 3) ... „Тоді буде забезпечено успіх його роботи“ ...
- 4) ... „Тут ми матимемо більший успіх“⁵⁾ і т. и.

Ось те основне, що треба було сказати про будову промов Леніна. Ці уваги лише трошки відчиняють двері до арсеналу Ленінового ораторського мистецтва. І той, хто захоче, як це належить воякові, гаразд озброїтися, вже сам піде далі, вибере з загальних Ленінових стріл і мечів ті, що видадуться йому найбільше потрібними, й ринеться з ними в словесні бої.

1) Резолюція VIII з'їзду РКП про відношення селянства „Статті й речи“ т. IV, ст. ...

2) Промова на II Всерос. з'їзді Політосвіт, зб. „Р. и К.“, ст. 84.

3) Промова на I Всерос. з'їзді Освіти, зб. „Р. и К.“ ст. 53.

4) „Статті й речи“, т. IV.

5) Див. ст. „Рев. и Культура“, ст. 35, 41, 53, 84 та инш.

Н. НЕЖДАНОВ (ГЕРМАН)

Наука марксизму про розплodження людини та мальтусова теорія

Для кожного окремого історичного способу продукувати властиві свої окремі закони населення, що мають історичне значіння.

Абстрактний закон населення існує лише для рослин та тварин, доки в цю царину не втручається людина.

К. Маркс

I. СУТЬ МАЛЬТУСОВОЇ НАУКИ

Головний твір Роберта Мальтуса, що уславив його, відомий під назвою: „Спроба про закон населення“; твір цей вийшов у світ р. 1798. Ледве-чи є наукові книжки, які-б наробили стільки шуму так серед учених, як і серед широкої народньої маси, як Мальтусова книга про „закон населення“.

В науці й житті всі поділилися на два ворожі табори, з яких одні вважали цю книгу за найбільшу, яку колись знало людство, другі вважали, що вона не заслуговує на серйозну увагу.

Творця-ж її одні підносили аж до неба, вважаючи його за геніального мислителя, що розв'язав, здавалося, нерозв'язані питання; інші—за надзвичайнішого письменника, літературного злодія, який вкрав славнозвісний закон про населення у своїх попередників. Одні вважали його за друга людства, справжнього християнина; інші за безсердечного егоїста, представника релігійного лицемірства. Про нього взагалі не було пересічної думки. Та це й цілком зрозуміло, коли взяти на увагу те величезне питання, що його розв'язувати заходився Мальтус.

Суть цього питання зводиться до такого основного твердження: „Людство,— каже він — розплodжується за геометричною прогресією, а засоби існування, що їх люди можуть здобути продукуючи, за арифметичною“. Інакше кажучи, населення розплodжується, якщо воно не натрапляє на якісь перешкоди, за геометричною прогресією, тоб-то так, що кожний дальший член складається через помноження попереднього на якесь те саме число; а засоби існування за такою прогресією, де кожний дальший

член одержуємо, додаючи до попереднього те саме число, наприклад, 1, 2, 4, 8, 16 та 1, 2, 3, 4, 5¹⁾.

І ледве чи є хоч трохи розвинена людина, яка-б не знала цих двох відомих прогресій. Чи має цей славнозвісний закон під собою реальний ґрунт, чи становить він образну фразу — все це не має ґрунтового значіння. Тут важно лише одне: визнати, що людство розпліджується швидче за ті засоби існування, які воно може здобути, й тоді завдання, з погляду науки Мальтусової, буде розв'язано позитивно. Ми постараємось з достатньою докладністю зупинитися на цьому дуже цікавому питанні. Що виходить з цих двох передумов? Висновок величезної ваги, висновок, що обезкрилює всякий літ до кращого майбутнього, вбиває всякі надії на можливість будь-якого тривалого поліпшення; розв'язує всі суперечки, що точилися між радикалами революціонерами та оборонцями старого ладу.

Нащо всі ці суперечки про несправедливість та визиск? Нащо одні намагаються прикрити рани капіталістичного суспільства, а інші викривають цю брехню, змальовуючи яскраву картину сучасності з усім її жахом? А разом з тим, з Мальтусового погляду, вся ця суперечка не має жадного реального значіння: отже, центр ваги все одно зовсім не там, куди скерували мислителі та борці всі свої погляди. Що-ж, якщо завтра прийде те щасливе майбутнє, до якого рветься, страждаючи, людство; якщо завтра не буде ані багатих, ані бідних і буде загальний добробут. Ну, а далі що? Далі та сама гірка доля: неблаганний закон природи надмірного розплідження за межі засобів існування знову скине людство в ту безодню злиднів, голоду та передчасної смерті, проти яких воно так повставало. Всі думки й добрі поривання до кращого майбутнього будуть такі-ж бліді та безпорадні, як і величезні маси голодних та знедолених. Таким побитом, Мальтус наукою своєю кидає нове, цілком несподіване світло на соціальну проблему, вважаючи, що всі нещастя являють собою не наслідок суспільного безладдя, а наслідок неблаганних законів природи.

Отже, кожний, хто щиро сприйме Мальтусову науку, повинен зробитися безоглядним песимістом, байдужим до кращого майбутнього, воно бо все одно буде неможливе. Недурно ще його сучасник та виразний противник, відомий англійський комуніст Вільям Годвін назвав його „темним і жахливим генієм, ладним погасити всяку надію роду людського“.

На цілому ряді країн та народів, від дикунів починаючи та найкультурнішими європейцями кінчаючи, зупиняється Мальтус досить докладно й скрізь знаходить він ті самі причини надмірного розплідження та, як наслідок цього, неминуче страждання. З цією

¹⁾ Між иншим, зауважимо, що дехто каже, ніби навіть Дарвін позичив від Мальтуса закон про розплідження відмін в світі тваринному та рослинному за геометричною прогресією.

Але всі, хто так ставить питання, цілком забувають про те, що в Мальтуса лише людина розпліджується за геометричною прогресією, а засоби існування — за арифметичною. У тому-то й річ, що Дарвін остаточно заперечив Мальтусову теорію цим твердженням. Справді, що таке засоби існування, як не тваринний та рослинний світ, що так само розпліджується за геометричною прогресією?

науковою метою робив він цілий ряд мандрівок і, зокрема, був у нас, на Русі. Свій славнозвісний закон розплідження виводить він зі спостережень зросту населення Півн. Американських Спол. Штатів. На підставі цих спостережень, в основу яких покладено роботи Франкліна, доходить він висновку, що час, протягом якого подвоюється людство, дорівнює 25 років. Між иншим, зауважимо, що для потвердження його науки менш за все можна було-б спиратися на зріст населення Півн. Американських Спол. Штатів, ця бо країна до імперіалістичної війни та в значній мірі й тепер становила і становить той центр, що притягав і притягає різні народи з усіх кінців світу. Отже, будувати свої висновки на даних зросту американського населення, яке здебільшого складається з емігрантів, це все одно, що будувати карточну хатинку, яка розсиплеться від легенького подуву вітерця.

І ось, щоб уникнути цих жахливих наслідків, на його думку, треба так чи инакше поставити перешкоду могутньому інстинктові розплідження, в противному бо разі природа вступав в свої права: вона узброється косою смерті, нищить всі зайві людські екземпляри, намагаючись відновити рівновагу між розплідженням та засобами існування. Ось як, між иншим, змальовує Мальтус у своїй „Спробі“ цю картину: „Людина, яка прийшла в зайнятий уже світ, не має жадного права вимагати собі їжі: вона на землі зайва. На великому бенкеті життя для неї немає місця“. У цих фразах увесь Мальтус. Правда, це місце знаходимо ми лише в перших двох виданнях його книги, а в дальших його було випущено, від нього бо тхне надто великим цинізмом. Зрозуміло, ці різкості, тон, де немає жадної нотки жалю до страждань пригноблених, викликали прикрі нападки на автора. Ось чому в дальших виданнях він постарався пом'якшити тон своєї книги, переробляючи не тільки окремішності, але й ґрунтовні сторони своєї роботи. У першому виданні Мальтус вважав, що моральні хиби, всілякі лиха, як от: війна, хвороба, злидні, смерть та виродження, були єдиним способом, здатним відновити рівновагу між його славнозвісними прогресіями. Це те зачароване коло, де неминуче повинно обертатися людство. В дальших виданнях починає він пом'якшувати темні фарби, відшукавши ще один момент, щоб покласти край безмежному людському розплідженню: це так зване моральне самовгамовання людини, розуміючи під цим словом утримання від шлюбу. Ось що каже Мальтус про це: „Утримання від шлюбу, звязане з цнотю, ось що я називаю моральним вгамованням“. Щоб уникнути непорозумінь, він пояснює в примітці: „Під моральним вгамованням я розумію таке вгамовання, якому людина підлягає з міркувань розуму, щоб не вступати в шлюб, під умовою, якщо поведінка її ввесь дошлюбний час буде суворо-моральна. Протягом всього цього твору я постарався ніколи не ухилитися від такого розуміння“¹⁾. Зміст цілком зрозумілий: бідна людина повинна вбити могутній інстинкт, закладений в її кров; отже, робітникам, як біднякам, за Мальтусовою порадою, треба перетворитися на подвижників і зректися законів природи; в противному разі мету не буде досягнуто, половий

¹⁾ „Спроба“, книжка I, стор. 106, пер. П. А. Бібікова, вид. 1868 року.

бо зв'язок до шлюбу приведе до того-ж таки надмірного розплодження. Ця порада утримання підноситься виключно біднякам, бо тільки вони лишакть по собі бідних та вбогих нападків, цих зайвих людей на землі. Але наш письменник є, як відомо, не тільки економіст, але й християнський пастор, отже, цілком зрозуміло, що й науку його по-вито релігійним серпанком: „Християнинові я скажу, що святе письмо виразно й безперечно навчає нас, що наш обов'язок втримувати наші пристрасті в межах розуму. Християнин не може розглядати важкість морального вгамовання, як законну причину позбавитися виконання свого обов'язку“.

Але Мальтус був занадто розумний, щоби вірити в моральне самовгамовання. Людство надто земне, надто паганське, й воно, хоч скільки-б ви йому казали про небо, про правдиве та цнотливе життя святих отців, ніколи не може забути, що живе на землі. І це чудово розумів Мальтус. Отже-ж, половий інстинкт таке могутнє почуття, що його навіть ретельні отці церкви, хоч як-би вони з ним боролися, не можуть перемогти. Так, наприклад, подибуємо ми чудовий художній образ у Л. Толстого в його творі „Отець Сергій“. Ось чому (зрозуміло) Мальтус ставиться до ідеї морального самовгамовання з великим скептицизмом: він не йме віри тому, що маси населення здатні вбити в крові своїй могутній інстинкт природи. І наш хитрий — мудрий пастор починає здавати свої християнські позиції. Він гадає, що краще стати людиною розпусною (під цим словом розумів він взагалі всілякі штучні перешкоди в зародженні дітей), ніж дати людству розплодитися вільно, і в наслідок переможе його славнозвісна геометрична прогресія. З двох лих обирає він менше: отже його славнозвісна прогресія тягне за собою більше моральних хиб, лих, ніж моральна хибя штучно припиняти зародження дітей.

Таким робом, загальний висновок, до якого приводить нас Мальтус, зводиться до такого твердження: моральне самовгамовання, моральні хиби, голод, злидні, хвороби, смерть, війни — ось моменти, що перешкоджають людству розплоджуватися.

Перші два моменти, тоб-то самовгамовання та моральні хиби мають характер запобіжний, заважаючи надмірному розплодженню; останній — руйнівницький, знищуючи зайві екземпляри. Що дужче діють перші, то слабше діють другі, й навпаки. Така в загальних рисах славнозвісна наука Мальтусова.

II. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ МАЛЬТУСОВОЇ НАУКИ

Щоб зрозуміти його з його славнозвісною наукою, треба звернутися до тих історичних обставин, в рямцях яких родилися його ідеї. В противному разі, відірвавшись від певної доби, не зможемо ми ані зрозуміти, ані з'ясувати собі дуже багато. Суспільне буття відзначає людську свідомість, такий наш основний марксистський погляд.

Ми вважаємо за безперечне, що безпосереднім приводом до виникнення його „Спроби“ було де-далі ширше політичне хвилювання англійського трудового населення наприкінці XVIII століття. Річ у

тому, що наприкінці цього століття в Англії з'явилась машина, зробивши цілковиту революцію в промисловості. І ці несподівані зміни способів продукувати, насамперед дуже змінили становище робітничої класи. Капіталісти скрізь намагалися заводити по своїх підприємствах машини, які потребували значно менше робочих рук, і, таким чином, багато робітників викинуто було на вулицю. В той-же час заробітна плата зайнятих на виробництві робітників дуже зменшилась, вони бо мусили були пристати на найгірші умови оплати їхньої праці: адже за їхньою спиною стояли голодні резерви робітників, шукаючи будь-якої роботи. А жіноча й дитяча праця ще більше додали до цієї жахливої картини. Разом з цим, до всього цього, додано ще й дорожнечу на речі першої потреби, особливо на хліб. Це пояснювалось тим, що англійські землевласники, мавши в своїх руках владу, завели запобіжні мита на довозовані продукти сільського господарства, що й викликало те зростання цін на внутрішньому ринкові Англії. Все це разом узятє викликало виняткові злидні англійського пролетаріату, який шукав порятунку від голодної смерті в тій допомозі, що їй на підставі законів було розвинено ще за часів Єлизавети. Ось цікаві статистичні відомости, як зростав податок на користь бідних:

1776 р. . .	1.700.000 фунт. ст.
1783 р. . .	2.200.000 " "
1801 р. . .	5.400.000 " "

З цих відомостей ви можете уявити, які великі лиха принесла робітничій класі машина, відігравши капіталістичну роль.

Отже, не випадок, що саме на цей час, саме 1798 р. з'явився і твір Мальтусів. Річ у тім, що Велика французька революція, спалахнувши р. 1789, величезний вплив зробила майже на всі держави Західної Європи. В Англії під впливом цього визвольного руху, поруч з буржуазними течіями, з'явилися й різні соціалістичні напрямки; з них особливо великий вплив мав відомий комуніст Вільям Годвін, який зустрів дуже гарячий відгук серед пригнобленого населення. Він був найвиразнішим противником цього суспільно-політичного побуту Англії. Розвиваючи Годвін комуністичні ідеї, природно приходив до заперечення приватної власності на засоби продукції, вважаючи, що право це є за джерело всіх лих та злиднів трудящого людства. Свої погляди виложив він у відомій своїй праці: „Про політичну справедливість“, яка мала величезну популярність серед широкого населення й її кілька разів перевидавалося. Вперше з'явилася вона р 1793 тоб-то саме на той час, коли ідеї французької революції про волю, рівність та братерство буйною хвилею поширилися по всіх кутках Західної Європи. Вільям Годвін гостро протиставив цьому безпорадному, сучасному, повному горя та сліз, те ясне комуністичне майбутнє, де пануватимуть наука, розум і справедливість, на прапорі якого буде написано: воля, рівність та братерство.

І ось проти цих великих ідеалів людства повстав, умираючи, старий світ в особі Мальтуса. Зрозуміло, самого бажання зберегти все по-старому було більше, ніж замало. Французька революція

завдала страшної поразки старій силі — християнській релігії — висувуючи матеріалістичні ідеї і, таким побитом, приходячи до заперечення бога й релігії, як віри в бога, що втримує пригноблені класи узді покори та смиренства перед командними класами. Навпаки, нарід повстав і скинув релігію з її високого підніжжя, як непотрібний мотлох, як старе дрантя.

Мальтус був досить розумний, щоб не бачити безпорадність християнської релігії, життя бо проходило повз неї. Ось чому звернувся він до скарбниці науки, щоби там відшукати й здобути аргументи для виправдання збереження старого світу й щоби таким шляхом врятувати наявний лад. Треба віддати йому гідне в його ловкому підході до найбільшого життєвого питання, що довколо нього ввесь час точилася жвава суперечка в науці й житті. Він ані скільки не думав заперечувати й ховати ті болючі життєві рани, які так непокоїли всіх; навпаки, він просто й одверто заявляв, що критика радикалів - революціонерів що до наявного ладу, безперечно, правдива; що народні злидні доходять жахливих розмірів поруч з безумною розкішю; що всі цінності створені людською працею та дари природи розподілені надто нерівномірно; що в міру зросту багатств промисловости й торгівлі зростають і жахливі злидні величезного трудового населення, — все це так. Та в усіх цих злиднях безневинні командні класи, навпаки, самі бідняки винні у своїй гіркій долі, менш за все винно тут суспільне безладдя.

Це місце остільки видатне, що ми не можемо не зупинитися на довгому, витягові з його твору. Воно надто характерне, щоби дати цілком викінчену, на ввесь зріст зняту Мальтусову постать. Ось це славнозвісне місце з четвертої книги його твору: „Майже все, що досі робили для полегшення бідних, намагалось, за допомогою вишуканої дбайливости, лише непроникливим покривом закрити це питання та сховати від нещасних справжню причину їхніх злиднів. Між тим, як заробітної плати ледве вистачає прогодувати двох дітей, робітник бере шлюб, і на його руках буває п'ятеро або шестеро. Це ставить його в безпорадне становище. Він скаржиться на заробітну плату, недостатню, щоб утримати родину, він закидає скнарство багатим, що відмовляються поділитися з ним своєю зайвиною; він обвинувачує громадські інституції в упередженості та несправедливості; він обвинувачує саме провідіння, що призначило йому таку гірку долю, з усіх боків обсажену злиднями та стражданням. Йому на думку не спадає звернути свої погляди на справжню причину його страждань. Самого себе обвинувачує він після всіх, а між тим, на ділі, він сам лише й годен догани. Нарід повинен обвинувачувати, переважно, себе самого, за свої страждання¹⁾. „Головна й безневинна причина вбогости, мало або й цілком не залежить від способу правління або від нерівномірного поділу майна; багаті не в силах дати бідним роботу і їжу; тому, бідняки з самої сути річей не мають права вимагати від них роботи і їжі. Ось які важливі істини випливають з закону населення. Якщо ці істини поширяться скрізь, то нижчі класи населення будуть миролюбніші та слухняніші; вони

¹⁾ Мальтус. „Спроба“, стор. 97-98, пер. І. А. Вернера, книга IV.

не так легко підуть на заворушення: їх важче буде хвилювати спокусливими та запальними книжками¹⁾).

Коротко й ясно: бідняче, ніхто не винний в твоїй гіркій долі, окрім тебе самого,—а ти, з темноти своєї, обвинувачуєш багатих. Зрозуміло, що робітнича класа відповіла на ці твердження з найбільшим призирством, на яке вони заслуговували. Між иншим, зауважимо, що Мальтус ставив перед собою своєю наукою про населення, переважно, практичну мету, бажаючи дати народові свою хибну теорію в популярній формі. Справді, нарід читав його, але, що більше читав, то більше ненавидів „цього попа, що кричить на базарі“, як назвав його Коббет, і почав прагнути до з'єднаної організованої боротьби з наявним ладом.

III. НЕО-МАЛЬТУЗІЯНЦІ

Мальтус лишив по собі велику духову спадщину: це ціла низка його наслідників, так званих нео-мальтузіанців. Віддамо-ж трошки уваги їхнім поглядам. Ця течія прийшла на зміну ортодоксального мальтузіанства р. 1877, групуючись довкола так званої мальтузіанської ліги, заснованої того-ж таки року. Це був цілий рід консерваторів, які охоче сприйняли його науку, зробивши лише деякі зміни та поправки. Вони вхопилися за нього як той, хто топне, хапається за соломинку, бажаючи в ній знайти порятунком для сучасного суспільства.

Головними оборонцями й цієї течії були переважно медики, заважаючи так на шкоду полового повстримання, як і на небезпеку перелюднення. Виходячи з цього вони саме й були за головних пропагандистів ідеї запобіжних заходів. А Мальтусову науку про „моральне самовгамовання“ проголосили дуже іморальною. Зрозуміло, вони, як медики, зазначали що, йдучи за Мальтусом, треба не визнавати законів фізіології, а християнський аскетизм, казали вони, ще більше лихо, в наслідок бо його розвиватиметься проституція, протиприродні хиби то-що.

Дехто з них у відзнаку від ортодоксальних мальтузіанців визнає, що людство страждає не тільки від перелюднення, але й від суспільних умов. Ця течія нео-мальтузіанства така квола, що про неї ледве чи можна казати, її бо цілком заглушає хор її противників. Опіч того, конче треба зауважити ще на інші одміни між неомальтузіанцями та ортодоксами. Останні, як відомо, за винуватців перелюднення вважають лише бідняків, а тому тільки їм подається порада самовгамовання. Нео-мальтузіанці ближче стоять до справжнього життя: вони чудово розуміють все безглуздя такого підходу до життєвих питань. Ось чому вони проти повстримання для всіх клас, широко пропагуючи, замість цього, систему двох дітей, користуючись з послуг сучасної науки та техніки, які так чи инакше дають змогу позбавитись зайвих нащадків.

Хоч як розходились вони з поглядами свого вчителя, але ім'я його вони не могли не взяти для себе, визнавали бо, що кожне

¹⁾ Там само, стор. 198-199.

суспільне поліпшення неминуче тягтиме за собою перелюднення, якщо не вживати тих або інших запобіжних заходів, щоб уникнути зайвої кількості людських екземплярів. Таким чином, система двох дітей — ось гасло, що його висували вони на своїх прапорах. На цьому, вважаю я, можна зупинитися, виложивши в основах так суть Мальтусової науки, як і розвиток її серед наслідників.

IV. МАЛЬТУСОВА КЛАСОВА ПОЗИЦІЯ

Зупинімось далі на дослідженні Мальтусової класової позиції. Це людина, від якої, дійсно, тхне жахом і холодом могили. В ньому ніби сконцентрувалася вся людська жорстокість, безсердечність та егоїзм, і немає, здається, краю тій бездушності та паскудству, що ллється з вуст преподобного отця з Хейлібері. Ось найхарактерніші місця: „Я багато думав з приводу англійських законів про бідних, а тому зважуся запропонувати план поступового їх скасування і не бачу ґрунтовних заперечень проти цього. Конче треба одверто відмовити бідним в їх вигаданому праві жити на суспільні кошти“¹⁾.

Далі він каже: „Після оголошення запропонованого закону, незаконних дітей повинно позбавити допомоги від парафіяльних опік та залишити їх на приватну благодійність. Суспільство - ж небагато в цьому разі втрачає, для нього бо одну дитину легко замінити іншою. Моральні закони, що керують світом, вимагають, щоб за провинку батьків каралося дітей“²⁾. Отже, хай гинуть діти бідних батьків; їх повинно покарати за гріхи їхніх батьків; а гріхи, як ви бачите, полягають в тому, що бідний батько дав цим дітям життя. Далі, здається, вже нічого не можна сказати, ще бо один крок і він зробився - б одвертим проповідником карних злочинів, як-би запропонував просто позбавляти їх в той чи інший спосіб життя. Та коли не сам Мальтус став на цей шлях, то його ретельні сторонники з табору старого світу дійсно пішли цим шляхом. Напр., один з його учнів сучасників, за словами Россі, випустив брошуру під псевдонімом Мартуса, де пропонував новонароджених дітей робітників безбільно забивати. І не дурно Прудон назвав мораль мальтузіянців — мораллю свиней. Якщо навіть пом'якшити цю різкість, то в кожному разі, з цілковитим правом можна назвати таку мораль — мораллю людоджерів.

Треба відзначити, що навіть представники релігії з призирством поставились до Мальтуса та його послідовників, а твір його р. 1856 свята конгрегація внесла до реєстру заборонених книжок. Один з тодішніх проповідників навіть прокляв прибічників Мальтуса. Ось що він каже: „Вони відразу позбавляють державу її громадян, церкву — вірних, та небо — праведних; вони грішать проти суспільства, проти світу й проти неба й борються з самим богом, недопускаючи з'явитися на світ людям, яким він призначив родитися, та гублять душі, врятовані його милосердям“.

¹⁾ Мальтус. „Спроба“, стор. 126, пер. Вернера.

²⁾ Там само, стор. 129.

Щоб зрозуміти цю позицію Мальтусову, треба насамперед зазначити, що він має свій родовід з багатой англійської землевласницької знати, інтереси якої боронив він до смерті. Адже, будучи виходцем з ленд-лордів і вихований в їхньому оточенні, він жив ідеологією своєї класи: адже суспільне буття визначає людську свідомість. Цілком зрозуміло, що він відбивав інтереси своєї класи. Зупинимось на деяких фактах. За дуже яскравий приклад можуть правити так звані закони про бідних. Мальтус намагався довести конечність скасувати ці закони, існування бо їх, як побачимо нижче, суперечило інтересам земельної аристократії. Річ у тому, що будучи закони про бідних продуктом старовинного Елісаветінського законодавства XVI століття, глибоко пройшли в свідомість всього англійського суспільства. За цими законами всі бідні англійці мали право на допомогу від своїх парафій. А разом з тим, майже вся вага цієї допомоги падала на землевласників. Ось чому всі вони щиро вітали Мальтуса з його проектом скасувати закони про бідних. Але наш пастор намагався науково уґрунтувати свій проєкт, доводячи та зауважуючи на те, що ці закони становлять страшне лихо для всієї Англії; що лиха, від яких хочуть врятуватися через допомогу, годі вилікувати; що становище, навпаки, лише гіршає; що число бідних де-далі зростатиме то-що. І для цієї пропаганди пропонував він притягти священників, які вмовляли-б ці ідеї молоді, що бере шлюб; учителів, які пояснювали-б дітям ці „рятівні істини“, готуючи їх до майбутнього самостійного, трудящого та розумного життя; всіх приватних осіб, які користувалися-б з кожного влучного моменту. Але сам він, розмовляючи з робітниками, мусив був розчаруватися в цій пропаганді, бачучи цілковиту її невдачу; хоч пояснював він це зіпсутістю та революційною агітацією, яка де-далі більш ширилась серед пролетаріату. Але годі лише вдуматися в усі його доводи, як ви неминуче побачите, що під цією машкарою криються грубі, матеріальні інтереси земельної аристократії.

Не менш видатне друге економічне явище, т. з. аграрні мита на хліб, довозуваний з-за кордону. Але спочатку кілька загальних зауважень. Мальтус належав до школи Адама Сміта, яка боронила ідею цілковитої волі в економічному житті, вважаючи, що кожне втручання з боку держави лише погіршить загальне становище країни та всіх клас населення. Кожна людина, казав Сміт, керуючись своїм егоїзмом, краще розуміє свої інтереси, краще зможе їх оборонити, — а тому для максимуму щастя конче потрібна цілковита воля та якнайширша конкуренція між людьми. Виходячи з цього, він та його наслідники боронили ідею вільної торгівлі, ідею волі договору між капіталістами та робітниками то-що.

А тепер підемо за нашим Мальтусом і подивимось, як у його свідомості переломилися ідеї його вчителя. Зупинимось на торгівлі хлібом. Це питання хвилювало всю Англію протягом майже всієї першої половини XIX століття: довкола нього весь час точилася жвава суперечка в парламенті та в житті. Річ у тім, що після наполеоновських війн, які скінчилися 1815 р., в Англії, щоб догодити хліборобам, було заведено закона й на підставі його хліб, довозуваний з-за кордону, обклали високими митами. В зв'язку з цим, ціни

на цей продукт на внутрішньому ринкові стояли високі. Цим в основі було зачеплено матеріальні інтереси буржуазії, вона бо мусила була підвищувати заробітну плату робітників, зрозуміло, завжди недостатню порівняно зі зростом цін.

Пролетаріят стогнав під тягарем цієї дорожнечі. Ось чому буржуазія в пресі та палаті громад постійно підкреслювала ці злидні, вимагаючи скасувати мита на хліб та обвинувачуючи в усіх лихах земельну аристократію.

Мальтус в такому дуже важливому питанні ніби забув свого вчителя й негайно став на сторону землевласників. Обстоюючи він ідею вільної торгівлі взагалі з то більшою силою доводив konieczність зберегти протекціонізм національному хліборобству, обкладаючи високими митами довезуваний з-за кордону хліб, щоб, таким робом, рятуючись від конкуренції, врятувати інтереси земельних власників.

Вкажемо ще на дивний кунштюк нашого пастора та економіста. Його безсердечність та цілковиту нечужість до бідної людини ми вже досить знаємо. Але раптом він ніби - то перевтілюється й робиться людиною повною любови, тоді як, в дійсності, від нього менш за все можна було сподіватися такого гарячого почуття до страждань пригнобленого пролетаріату. Несподівано робиться він завзятим оборонцем робітничого законодавства, вимагаючи від держави видати закони про охорону праці. Як бачите, тут він забув і школу свою, що вимагає невтручання, й науку свою, де він доводив, що страждання пригноблених зовсім або, майже, не залежать від уряду, й раптом в уряді бачить рятівника робітників.

Чим-же з'ясувати цю дивну непослідовність у такого консервативного письменника, противника взагалі всяких реформ? Він завжди робиться поступовою людиною, коли буржуазія зачіпає матеріальні інтереси його класи. Щоб пояснити, звернемось до першої половини ХІХ століття. В усій економічній літературі, коли питання торкається Англії того часу, червоною ниткою проходить ідея боротьби між торгово-промисловою буржуазією та земельною аристократією. Ось чому в руках землевласників завжди був великий козирь у боротьбі зі своїм класовим противником; вони постійно вказували на нелюдський визиск, якого зазнавали робітники Англії від сваволі буржуазії.

Але, коли питання йшло про боротьбу пролетаріату з буржуазією, й інтереси його рідної класи не терпіли, він цілком на стороні останньої. Так, приміром, був він великим противником підвищення заробітної плати, доводячи, що це ні до чого не доведе, лише збільшить дорожнечу на ринкові. Послухаємо Мальтуса: „На перший погляд може здатися, що через збільшення заробітної плати всі робітники житимуть у більших достатках і за їхнім столом з'явиться кусень м'яса. В дійсності додаткові три шилінги тільки збільшать конкуренцію покупців, яка й собі піднесе ринкову ціну м'яса“¹⁾. Але він не зупиняється на цьому. Так, якщо благодійники надумують відчинити фабрику, куди-б можна було пристроїти бідних, що лишилися без роботи, він вважає, що такий замір суспільства пошкодить,

¹⁾ Мальтус. „Спроба“, стор. 55, пер. Вернера.

це може бо позбавити заробітку робітників, що працюють на виробництві. Таким побитом, він є виразний противник ідеї права на труд.

Але більш за все боїться він революції та революціонерів: „Доки невдоволена талановита людина матиме змогу хвилювати нарід, вмовляючи його, що треба обвинувачувати уряд у своїх злиднях, доти завжди знаходитимуть нові способи й приводи викликати невдоволення. Не дивно, отже, що більша частина добромисних людей звертається до необмеженої влади. Вони переконалися, що уряд, додержуючись розумних рамок, не може вгамувати революційні пристрасті; їх стомили безкраї зміни; вони втратили віру в власні сили й шукають покровителя, який може оборонити їх від шагу анархії¹⁾. Що-ж до причин революції, то їх він вважає, зрозуміло, не за наслідок визиску командної класи, а поспішно вказує на свій славнозвісний закон надмірного розплodження. За моментів голоду розлучену голодну масу, каже він, можна зупинити лише безумовним деспотизмом. Зате, керувати державою повинні виключно власники, тільки бо вони мають потрібне виховання. Таким побитом Мальтусова класова позиція цілком виразна.

Ось що каже про нього Маркс: „Мальтус, ця нікчемна людина, робить з наукових і завжди ним украдених передумов лише такі висновки, які приємні й корисні аристократії проти буржуазії, і їм обом проти пролетаріату²⁾“. Людину-ж, що намагається застосувати науку до погляду, якого не взяв він з самої неї, хоч яка-б вона була при цьому хибна, — а взяту зовні з чужих для неї зовнішніх інтересів, я називаю паскудною³⁾.

На ньому ми можемо бачити, як, щоб догодити своїй класі, цілий ряд буржуазних вчених перекручували й перекручують економічну науку до ганебної міри. Це пояснюється тим, що соціально-економічне життя часто зачіпає глибокі інтереси, з якими щільно зв'язано вченого. От тут він і кидає об'єктивний ґрунт свого дослідження, стає на погляд своїх особистих симпатій, щільно зв'язаних з інтересами його класу і, таким побитом, упереджено ставиться до тих завдань суспільного життя, які стоять перед ним. Він часто навмисно перекручує одні факти, щоб догодити іншим, хибно висвітлюючи як ті, так і інші; виносить свою науку на вулицю життя, щоб тим довести свою правоту. А в глибині душі своєї відчуває він ту брехню, яку намагається він одягнути в шати правди, щоб таким способом обдурити життя бажаючи стати перед ним в усій своїй величавій красі. А разом з тим, для справжньої науки, потрібна правда й тільки правда хочби яка гірка вона була. Кожний вчений, починаючи досліджувати суспільне життя, повинен пам'ятати й керуватися завжди славною формулою французької судової присяги: „Я скажу правду, всю правду, нічого опріч правди“...

¹⁾ Мальтус. „Спроба“, стор. 107, пер. Вернера.

²⁾ К. Маркс. „Теорія надвартості“, стор. 223, вищ. II, II вид. пер. П. Тучанського.

³⁾ Там само, стор. 224.

V. МАЛЬТУСОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Мальтусів розум — типовий розум вульгарного економіста, ніколи не йшов далі поверхні явищ і ніколи не відзначався хоча-б найелементарнішою послідовністю. Хоч-би за яке питання взялася ця людина, вона неминуче заплутувала його з тієї простої причини, що не вміла ясно поставити його перед себе й твердо додержуватись раз прийнятого ставлення. Непомітно для себе перескакував він од одного ставлення до иншого, в одну купу мішав різні висновки з різних ставлень питання й кінчав тим, що ледве чи й сам розумів, про що власне в нього йде мова в даний час і в даному місці.

Плеханов

Зауважимо, між иншим, що Мальтус мав цілий ряд видатних попередників, які трактували питання про закон населення. Зауважимо на такі великі імена, як Франклін, Юм, Мірабо-батько, Монтескьє, Джем Стеард, Герреншванд та инші, щоб показати тим, хто мало знайомий з історією політичної економії, що Мальтус зовсім не був першим, хто висунув цей закон у науці, як це думало багато людей. Майже всю свою науку позичив він у цих попередників, по-рабському наслідуючи їх. Так, у Франкліна позичив він ідею, що біле населення Америки подвоюється що-25 років, а Тоунзенда просто таки списує, якщо ви порівняєте перше видання його „Спроби“ з твором Тоунзенда, на що Маркс і показує в теоріях надвартости. Ось чому автор „Капіталу“ мав цілковите право назвати Мальтуса топорним плагіатором. „Мальтус, — каже він, — взагалі був професійний плагіатор. Треба тільки порівняти перше видання його твору про населення з твором преп. Тоунзенда, щоб переконатися, що він не переробляє його, як вільний продуцент, а переписує на параграфи, як рабський плагіатор, хоч він його ніде не згадує, ховає його існування¹⁾).

Далі. Раніш, ніж перейти до марксистського дослідження науки про населення Мальтуса, вважаємо за потрібне вказати на цілий ряд власних його суперечностей. Як відомо, він виводив ці страждання в минулому, сучасному й звідци робив висновок про майбутнє на підставі двох його славнозвісних прогресій, не надаючи або, майже, не надаючи жадного значіння громадським установам. Таким побитом, ставши на погляд, що для всіх часів і народів незмінно діють його славнозвісні прогресії, тоб-то, що скрізь розплодження населення перебільшує засоби існування, він, зрозуміло, й повинен був лишатися вірний своєму твердженню. А проте, Мальтус сам-же заперечує цілою низкою своїх тверджень свій основний закон про населення,

¹⁾ К. Маркс. „Теорія надвартости“, вип. II, пер. Тучанського, стор. 220.

Прим. Мальтусова книга про населення була памфлетом проти ідей французької революції та ідей реформачів в Англії. Це була апологія злиднів робітничої класи. Теорію вкрав він у Тоунзенда. Його „Про ренту“ було памфлетом, що боровив інтереси ленд-лордів проти промислового капіталу. Теорію вкрав він у Андерсона. Його „Основи політекономії“ — це памфлет, що обороняє інтереси капіталістів проти робітників та інтереси аристократії церкви податкожерців і т. д. проти капіталістів. Теорію вкрав він у А. Сміта. Де власний винахід, там справа стоїть погано. В дальшому розвитку теорії переважну роль відіграє Сісмонді „Теорія надвартости“, вип. III, ст 52, вид. „Прибой“.

несподівано кидаючи цю позицію та звертаючись до тих фактів, яким він не надавав, або, майже, не надавав жадного значіння.

Нагадаємо читачеві те славнозвісне місце, яке я наводив вище, де він каже, що громадські установи не мають, або, майже, не мають жадного значіння. І раптом, на велике наше здивовання він ніби забув своє основне твердження. Вплив громадських установ виявляється, куди не таким мізерним, як висував він їх в іншому місці; іноді справа доходить до того, що установи являють собою головну причину економічних лих, що їх зазнає населення. Наведимо найхарактеристичніші місця: „Мунго-Парк змальовує нам, ті частини Африки, що їх він відвідав, погано обробленими та безлюдними. Мандрівник цей зустрічав обшарі й чудові пустелі, цілком незалюднені. Прикордонні частини різних країн, де він пройшов, було або мало залюднено, або зовсім не залюднено. Болотяні береги Гамбії, Сенегалу та багатьох інших річок коло моря, здається, цілком кинуто, зважаючи на нездорове підсоння. Але це не можна казати про інші частини країни. Дивлячись на їхню дивну родючість, на незчисленні стада, що пасуться там, які можна було-б вжити так для роботи, як і для їжі; зміркувавши, як легко було-б полегшити там сполучення за допомогою внутрішніх водяних шляхів, не можна не жалкувати, — каже Мунго-Парк, — що всі ці багаті дари природи лишаються без вжитку й що людина не вживає для своєї користі багатства розкидані перед ним цією дикою та незайманою природою“¹⁾.

Далі він каже про Туреччину, ще дужче розбиваючи себе: „Головна причина малого залюднення Туреччини порівняно з територією її, полягає безперечно у властивостях її уряду. Тиранія, безсилля, погані закони, ще гірша адміністрація, а тому й не забезпечена власність становлять такі перешкоди для хліборобства, що воно занепадає що-року, а з ним зменшується й населення“²⁾.

Зупинимося на Єгипті. „Те саме можна сказати й про Єгипет, — каже Мальтус, — колись такий багатий та залюднений. У цій країні змінився не закон розплодження населення; не послаблення цього закону спричинило занепад, з якого ми дивуємось; послабшала її трудолюбність та обачність. Ось яким причинами, а також відсутності безпечности та гнітові гнобителя-уряду слід приписати теперішнє становище цієї славної країни. Закон розплодження в Єгипті діє так само, як і раніш; він держить населення саме на рівні існування. Хоч був-би він удесятеро дужчий, він-би не міг зробити нічого більше“³⁾.

Не краще із його основами „Політичної економії“. Я наведу один лише приклад, щоб показати, оскільки плутає він і суперечить собі самому, безжално заплутуючи й себе самого і свого читача. Там він змальовує становище тодішньої іспанської Америки, зауважує на виключне багатство та природну родючість цієї місцевості. Врожай пшенички буває сам-800, пересічний сам-130 — 150. У найменш родючій місцевості сам-60 — сам-80. Там, де ростуть банани,

¹⁾ „Спроба“, кн. I, стор. 194.

²⁾ Там само, стор. 219.

³⁾ Там само, стор. 205.

становище ще краще. „Людині, — каже він, — треба лише зрізати гілки, на яких достигли овочі та раз або два на рік обкопати землю“. А проте, злидні скрізь страшні, населення надзвичайно рідке. Протягом кількох квадратних верстов можна зрідка подибати хатки, а довколо них ходять стада напівдиких биків. Ви мимоволі дивуетесь з цієї дивної суперечности. Здається, в такій багатій природі й населення повинно було-б бути чисельне й багате. Та Мальтус квапиться сам з'ясувати вам все це дивне й суперечне на перший погляд. Виявляється, що невеличке число багатих родин — власники цих багатих земель, їм і дано право розпоряджатися цими землями на свою волю. Тубільці охоче обробляли-б землю для себе, та висока оренда змушує їх зріктися цього, а тому власники мусять лишати землю під пасовиська.

Отже, землі, де могли-б жити в цілковитих достатках та розкоші маси народу, заселяють напівдикі тварини. Отже, рідкість та бідність населення еспанської Америки являє собою наслідок суспільних відносин, а саме: наслідок того, що землю зосереджено в руках незначної купки великих землевласників. Змінити це становище можна було-б, зрозуміло, змінивши розподіл власности. Ось до яких висновків приводить нас Мальтус, не помічаючи, може, тої надзвичайної суперечности, що дає нам право зробити висновок що до неспроможности його основного твердження про розплодження та засоби існування, виходячи з його-ж таки власних прикладів.

VI. МАРКСИСТСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЗАКОНУ НАСЕЛЕННЯ

Далі ми постараємось дослідити, з марксистського погляду, закон розплодження людства, зупиняючись на різних народах та різних історично-економічних епохах. Насамперед нагадаємо й з'ясуємо той основний закон, який наведено в епіграфі до цієї роботи. Про що Маркс каже там? Він каже, що для кожного історичного способу продукувати є свій окремий закон населення, що його вплив обмежується даною історичною епохою. По-друге, що абстрактні закони населення існують для тварин і рослин, та й то поки закони ці не зміняє діяльність людини. Тут ми вважаємо за потрібне додати ще, що Маркс установлює властивий капіталістичному суспільству закон населення; він виявляється в тому, що в міру зростання техніки капіталістичного суспільства, яке виявляється переважно заведенням де-далі кращих машин, робітників відкидається до табору безробітних, машина бо заступає робочі руки. Отже, зайві робітники, витиснуті машиною, потрапляють до так званої безробітної, або резервової армії. Далі Маркс показує, що ця резервова армія властива виключно капіталістичному способу продукувати. Ані рабство, ані кріпацтво цього явища не знали.

Адже-ж і справді, якби не було безробітних, або резервової армії, то капіталістичні підприємства не змогли-б були поширюватися за моментів піднесення промислового життя, за моментів, коли силою поширення ринків поширюється й продукція. Цілком зрозуміло, що за таких моментів загального промислового піднесення не можна

використати ті самі на виробництві зайняті робочі сили. Ось чому так потрібні робітничі резерви, користуючись бо ними можна поширяти продукцію до бажаних розмірів. За моментів занепаду промислового життя величезні кадри робітників знову кидається до цієї армії безробітних, вони бо зараз непотрібні для капіталу. Капіталіст цілком не думає про те, з чого вони існуватимуть. В цьому перевага капіталістів перед рабовласниками та кріпосниками. Справді, хоч які-б важкі були умови життя раба або кріпака, хоч який-би безправний та затурканий він був, а проте його хоч і дуже погано годував пан, що до нього було його прикуто рабським або кріпацьким ланцюгом. Раб і кріпак не мандрують по світу, як мандрує теперішній пролетар, шукаючи роботи, пролетар, якому дано всі чотири частини світу. Але рабство та кріпацтво, зрозуміло, не виключало того величезного вирождження від жорсткого визиску людської праці, що його ми подибуємо за тих часів.

Отже, весь капіталістичний уклад може існувати лише в умовах постійного перелюднення, в умовах змушеного безробіття величезної частини робітничої класи. Слід відзначити: що більше розвивається капіталістичний лад, то більше й це постійне перелюднення. На кістках та смерті цих зайвих робітників будується добробут сучасного капіталізму.

З історії політичної економії відомо, що економісти XVIII століття почали вказувати на це явище; особливо яскраво писав про це питання Герреншванд. Тай не самі економісти висловлювали такі погляди. Гегель, цей найбільший ідеаліст філософ XIX століття, казав, що в цивілізованих суспільствах багатство розвивається поруч розвитку злиднів. А Маркс дав науковий вислів та докази того, про що лише догадувались його попередники. Цілком зрозуміло, апологетам капіталістичного суспільства, які намагаються довести, що це суспільство найкраще в цьому світі, не міг до вподоби припасти такий закон населення, він бо надто б'є по болючих місцях весь сучасний уклад господарського життя. Ось чому він і викликав проти себе стільки противників. Адже справді, ставлення питання, що закони населення різні на різних щаблях економічного розвитку та що в рямцях однієї економічної боротьби вони різні для різних клас, таке ставлення дуже некорисне й незручне для людей, які бажають скинути злигодні сучасного пролетаріату на нього самого, вказуючи йому на те, що людство завжди намагається розплодитися за межі засобів існування. Між иншим, зауважимо, що Мальтус і свою фондову теорію заробітної плати щільно зв'язує зі своїм законом населення.

Після цих попередніх зауважень перейдемо до марксистської аналізи розплодження людини й послідовно розглядатимемо різні історично-економічні епохи з погляду різних способів продукувати, які склалися в історії, і крок за кроком стежитимемо, як ці різні способи продукувати впливали на розплодження людства. Цим самим ми цілком виразно одмежуємо себе від того абстрактного ставлення питання, який всім протягом „Спроби“ спостерігаємо в Мальтуса. Для нього скрізь і всюди, чи розглядає він життя дикунів, чи життя культурних європейців, існує лише один закон: це його славнозвісні прогресії; виходячи він з них, і робить висновки про страждання

людини в минулому, сучасному та неможливість щастя в майбутньому, якщо не йти за всіма його рецептами, про які я писав, викладаючи його науку. Та інакше й не міг він ставити це питання, оскільки ставив суто-практичну мету довести й виправдати всі злидні в минулому й цим оборонити наявний лад. Щоб довести, оскільки антинаукове ставлення цього питання в Мальтуса, зупинимось на різних епохах.

Мальтус, як ми вже казали, плутає та переплутує питання так, що треба-б серйозного вивчення та розважного відношення, щоб розібратися в усіх цих хитромудрих плутаннях нашого християнського проповідника та економіста. Насамперед в його науці не бачимо внутрішньої єдності. В своїй „Спробі“ він доводить дві цілком різні речі, не здаючи собі з них справи та раз-у-раз плутаючи їх: по-перше, він досліджує моменти, які регулюють розплодження населення, по-друге, завдання Мальтусове полягає в тому, щоб з'ясувати проблему злиднів. Що викликає, якщо ви спитаєте в нього, злидні в сучасному суспільстві? Переважно надмірне розплодження населення — ось його відповідь.

Та питання про умови розплодження і причини злиднів два різні питання. Коли визнати, що хутке розплодження повинно приводити до злиднів, — звідци ще не виходить, що ті злидні, які важким каменем висять на шиї сучасного суспільства, викликає саме ця причина. Ось чому ми й розглянемо окремо так питання розплодження, як і питання злиднів.